

**Міністерство освіти і науки України
Університет митної справи та фінансів**

С. П. Мороз

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

**Дніпропетровськ
2016**

ББК 67.0я73
УДК 340.12
М 80

*Рекомендовано до друку засіданням вченої ради
Університету митної справи та фінансів,
протокол № 10 від 30.11.2015 р.*

Рецензенти:

Бочаров Д. О., кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Університету митної справи та фінансів

Гмирко В. П., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Університету митної справи та фінансів

Мороз С. П. Теорія держави : навч. посібник / Мороз С. П. – Дніпропетровськ : Університет митної справи та фінансів, 2016. – 119 с.

Навчальний посібник підготовлено відповідно до розд. 1 програми навчальної дисципліни “Теорія держави і права”. З урахуванням сучасного стану загальнотеоретичної державознавчої проблематики юридичної науки та юридичної практики висвітлено ідеї та категорії, які впливають на сучасну теорію держави і визначають її зміст з урахуванням суспільної практики.

Розраховано на студентів юридичного факультету Університету митної справи та фінансів, які вивчають навчальну дисципліну “Теорія держави і права”.

© С. П. Мороз, 2016

© Університет митної справи та фінансів, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ДЕРЖАВОЗНАВСТВА.....	7
Лекція 1. Державорозуміння.....	7
1.1. Держава і право як об'єктно-предметна сфера наукового пізнання.....	7
1.2. Юридична наука.....	11
1.3. Образ держави як вихідний напрям політико-правових проблематик.....	12
1.4. Силове розуміння держави.....	13
1.5. Легістське розуміння держави.....	15
1.6. Правове розуміння держави.....	16
1.7. Етимологічні та семантичні аспекти терміно-поняття “державна”.....	17
Лекція 2. Методологія державознавства.....	18
2.1. Істинність (проблемність) юридичних знань та їх критерії.....	18
2.2. Метод та методологія.....	20
2.3. Методологічні принципи.....	22
2.4. Філософські методи-підходи.....	23
2.5. Загальнонаукові методи.....	24
2.6. Групові методи.....	26
2.7. Юридичний метод.....	26
Лекція 3. Витоки та сутність держави.....	27
3.1. Цивілізація та її типи.....	27
3.2. Влада, публічна влада, політична влада.....	30
3.3. Деспотія і держава.....	32
3.4. Сутність держави.....	33
3.5. Типи держави.....	35
Лекція 4. Генеза держави.....	36
4.1. Суспільство і держава.....	36
4.2. Громадянське суспільство.....	37
4.3. Права людини.....	38
4.4. Політична система суспільства.....	42
4.5. Правова держава.....	43
4.6. Соціальна держава.....	45
РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ.....	47
Лекція 5. Поняття і структура держави.....	47
5.1. Поняття та ознаки держави.....	47
5.2. Зміст (структура) держави.....	50
5.3. Інститут держави.....	52
5.4. Населення як субстанційний елемент держави.....	56
5.5. Суверенітет держави і питання самовизначення етносу.....	57
5.6. Територія держави як просторова межа державної влади.....	60
5.7. Структура території держави та способи її зміни.....	61
5.8. Влада як інституційний елемент держави.....	63
5.9. Легальність і легітимність як умови державної влади.....	65

5.10. Адміністративно-територіальний устрій держави та його структура.....	66
5.11. Розподіл державної влади.....	68
5.12. Компоненти розподілу державної влади.....	70
Лекція 6. Форма держави.....	71
6.1. Форма як відображення змісту держави.....	71
6.2. Компоненти форми держави.....	75
6.3. Правління держави та його види.....	76
6.4. Державний устрій та його види.....	78
6.5. Міждержавні об'єднання.....	80
6.6. Державний режим.....	81
6.7. Політичний режим.....	82
Лекція 7. Функції держави.....	85
7.1. Функція як відображення сутності держави.....	85
7.2. Функціональні закономірності держави.....	86
7.3. Форми реалізації функції держави.....	88
7.4. Методи здійснення функції держави.....	90
7.5. Мета, завдання, функції держави: їх співвідношення.....	91
Лекція 8. Механізм держави.....	92
8.1. Механізм як процес реалізації функції держави.....	92
8.2. Структура механізму державної влади.....	96
8.3. Апарат державної влади.....	98
8.4. Орган державної влади.....	100
8.5. Види органів державної влади.....	101
8.6. Державна служба.....	104
8.7. Державний службовець.....	106
8.8. Посадова особа.....	108
Література.....	110

ВСТУП

Державознавча проблематика у структурі юридичної науки і навчальної дисципліни “Теорія держави і права” охоплює окремий розділ “Теорія держави”, що базується, на наш погляд, на двох визначальних частинах: “Основи державознавства”, “Юридичне вчення про державу”.

Предметна сфера першої частини звернута на виявлення, встановлення місця, ролі держави у системі суспільних відносин для окреслення контурного обсягу держави як явища цілісного, що має власну субстанційну основу, не тотожного іншим подібним суспільним явищам. Образи держави, узагальнені типи її розуміння слугують своєрідним контекстом раціоналізації вітчизняного наукового знання, виступають мірою наявного та ідеального в теорії держави. Витоки, її генеза спонукають до виявлення єдиного сутнісного призначення, головної функції.

Предметна сфера другої частини оперує проблематикою, так би мовити, внутрішньої форми або структури держави, що досягається чіткістю понятійної основи. Саме за цією умови ми можемо говорити про державу як явище реальне, дійсність якого підтверджується практикою. Багатоаспектність і багатовимірність як ознаки сучасного вітчизняного теоретизування є результатом домінування арифметичного підходу визначення поняття держави, а плюралізм методологій її дослідження веде до різних результатів. Необхідність держави, з якою пов’язується виконання низки стратегічних завдань, посилює суспільні вимоги її внутрішньої організації. Зв’язок держави і права, адекватність державної організації сучасним суспільним запитам актуалізує юридичний аспект дослідження, який у руслі раціоналізації сучасного знання тримається позиції правової обумовленості держави.

Держава і право (або праводержава) становлять об’єкт пізнання юридичної науки. Право як регулятор відносин у суспільстві, з огляду на державу, усвідомлюється як формальне втілення ідеалів індивідуальної свободи і суспільної справедливості відповідно до конкретно-історичного часу у вигляді правомірної (правильної) поведінки. Держава як організатор відносин у суспільстві, з огляду на право, усвідомлюється як організація суспільства, спрямована на забезпечення і реалізацію ідеалів індивідуальної свободи і суспільної справедливості, відповідно до рівня матеріальних можливостей самого суспільства. Погляди на державу і право базуються як на реаліях суспільного життя, так і на їх інтерпретаціях. Саме тому наукові прогнози уявлення, висновки про минуле, теперішнє, майбутнє держави і права, закономірності їх розвитку багатопланові та не завжди однозначні.

Навчальне видання для подолання моністичного підходу доповнюється світоглядними завданнями: державно-правові явища – необхідна (нормативна та інституціональна) форма реалізації свобод людини і суспільства; подолання уявлень суспільної та фахової правосвідомості насильни-

цьких, потестарних трактувань держави і права як таких, що несумісні із загальнолюдськими цінностями; сприяння методології пізнання держави і права на основі юридичних категорій і доктринальних принципів права.

У підготовці навчального видання використано інноваційні наукові позиції сучасних учених Д. Бочарова, В. Гмирка, Л. Мамута, М. Марченка, А. Матюхіна, Ю. Оборотова, С. Попова, В. Нерсесянца, О. Петришина, П. Рабіновича, В. Смородинського, О. Скакун, В. Четверніна що сприяють розвитку загальнотеоретичних юридичних знань, у тому числі з державознавчої проблематики, відповідно до викликів сучасної суспільної думки та практики.

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ДЕРЖАВОЗНАВСТВА

Лекція 1. Державорозуміння

1.1. Держава і право як об'єктно-предметна сфера наукового пізнання

Об'єкт¹ пізнання – *сторона наукового пізнання праводержави як явища суспільної реальності*. Ознаки² об'єкта такі: 1) вихідний прийом будь-якого наукового пізнання; 2) держава як об'єкт пізнання сприймається реальною або об'єктивною щодо суб'єкта³ пізнання; 3) об'єкт постає перед суб'єктом у нерозділеному (цілому) вигляді. **Предмет**⁴ пізнання – *наявна інформаційна сторона наукового пізнання про державу як явище суспільної дійсності*. Ознаки предмета: 1) інформація або наявна сукупність відомостей про ознаки, властивості об'єкта, який пізнається (усвідомлення, розуміння та судження); 2) предмет змінний, суб'єктивний, залежний від стану і рівня виявлених і встановлених характеристик⁵ об'єкта у процесі пізнання; 3) виявлені, встановлені властивості⁶ об'єкта становлять напрями пізнавальних (предметно-практичних) дій.

Об'єкт і предмет як сторони пізнання постають у вигляді об'єктивної реальності та суб'єктивної дійсності відповідно. **Реальність**⁷ – *пізнавальна сфера суспільного буття, здатна існувати певною мірою автономно, самотійно*. **Дійсність**⁸ – *прояв реальності у всій її конкретності як результат прояву волі та свідомості суб'єкта або реальність суб'єктивна*. Предмет пізнання формується об'єктом, який розкривається перед суб'єктом пізнання у вигляді наявної про себе інформації. Тобто держава і право, будучи об'єктом пізнання, є одночасно предметом пізнання, опосередкованим самим об'єктом через інформацію, якою володіє про нього суб'єкт пізнання. Інформація про об'єкт не означає, що він (об'єкт) саме такий, а не інший. Держава як об'єктивна реальність існує незалежно від волі суб'єкта пізнання. Його судження з приводу держави супроводжуються відповідними образами, понятійними формами, за допомоги яких стає можливим кінцевий результат процесу пізнання. Свідомість суб'єкта пізнання безпосередньо контактує не з державою як об'єктом, а з наявною інформацією про нього.

---

¹ *Objectum* (лат.) – те, що протистоїть суб'єкту в його предметно-практичній пізнавальній діяльності; об'єктивна реальність, яка існує незалежно від особи дослідника, її свідомості.

² Момент виявленої та встановленої відмінності від подібних явищ.

³ *Subjectus* (лат.) – носій (індивід або група індивідів) дії-пізнання, спрямованої на конкретний об'єкт.

⁴ *Předmět* (чеш.), *przedmiot* (пол.) – об'єкт діяльності людини; відносини, властивості, виявлені та встановлені щодо об'єкта у процесі пізнавальної діяльності.

⁵ *Character* (грец., лат.) – відмінність, риса, ознака, властивість.

⁶ Момент виявленого і встановленого головного (сутнісного) прояву.

⁷ *Realis* (лат.) – дійсний, об'єктивний, незалежний.

⁸ На відміну від реальності, яка лише видима, дійсність – справжня, оригінальна.

Предмет теорії держави і права як юридичної науки і навчальної дисципліни історичний, змінюється в міру втягнення у пізнавальну сферу нових властивостей державно-правового буття, а також виключення того, що стало ілюзією, помилкою. Предмет теорії держави становлять загальні закономірності виникнення⁹, розвитку¹⁰, функціонування¹¹ державно-правових явищ, а в ролі об'єкта визначають державу і право як взаємообумовлюючі один одне явища. Навчальний аспект теорії держави і права зосереджений на формуванні вмінь і навичок пізнання закономірностей державно-правового буття, їх усвідомлення у вигляді системи знання.

Сучасний предмет теорії держави і права становлять: (1) уявлення, ідеї¹², концепції¹³, вчення¹⁴, теорії¹⁵, доктрини¹⁶, гіпотези¹⁷, прогнози¹⁸, терміно-поняття¹⁹ та їх конструкції²⁰, які відображають фіксований рівень знань про державно-правове буття, або *енциклопедія²¹ держави і права*; (2) закони виникнення, розвитку, функціонування держави і права, їх складових елементів і процесів, або *державно-правові закономірності*; (3) теоретичні, емпіричні, методологічні, історичні, логічні, ціннісні, загальні, особливі, динамічні, статичні ознаки і властивості державно-правових явищ, або *методології пізнання держави і права*; (4) специфічні закономірності й особливості функціонування правових систем і держав, наявні типологічні риси, які проявляються в межах різноманітних форм суспільного устрою, культур, цивілізацій у синхронному або діахронному розрізі, або *порівняльне право державознавство²²*; (5) теоретичні узагальнення правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності, спрямовані на розв'язання актуальних проблем право-державного буття, або *зв'язок юридичних теорії та практики*.

---

⁹ Розгляд у системі причинно-наслідкових зв'язків.

¹⁰ Виявляти і встановлювати зміни, що кількісно та якісно характеризують новий стан.

¹¹ Проявляти, виявляти дію.

¹² *Idea* (грец., лат.) – форма відображення, принцип пояснення явищ реальності.

¹³ *Konceptio* (лат.) – певний спосіб розуміння явища.

¹⁴ Сукупність певних ідей і концепцій про те чи інше явище.

¹⁵ *Theoria* (грец., лат.) – цілісне, завершене уявлення на основі системи ідей про явище реальності, підкріплене практикою.

¹⁶ *Doctrina* (лат.) – вчення, теорія як науковий або політичний керівний принцип діяльності.

¹⁷ *Hypothesis* (грец., лат.) – припущення.

¹⁸ *Prognosis* (грец., лат.) – передбачення.

¹⁹ *Terminus* (лат.) – межа, слово зі спеціальним науковим значенням, за допомогою якого виявляють сутнісне означення того чи іншого явища.

²⁰ *Construction* (лат.) – побудова; сприйняття явища на основі виявлення елементного складу і встановлення їх взаємозв'язків, які становлять конструктивне ціле.

²¹ *Enkyklios paideia* (грец., лат.) – вивчення всього кола знань; звід знань.

²² Або *правова, юридична компаративістика* – напрям у пізнанні держави і права шляхом співставлення однойменних державно-правових явищ, їх інститутів, принципів, понятійно-категоріального апарату тих чи інших країн чи їх груп, що порівнюються.

Державно-правові закономірності – *стійкі зв'язки, які визначають зміст і форму, тенденції розвитку держави і права*. Ознаки державно-правової закономірності такі: 1) виявляє момент сутнісного призначення держави і права; 2) визначає право-юридичний аспект пізнання як домінуючий з огляду на сучасні потребово-інтересові вимоги суспільного буття; 3) опосередковує соціальну діяльність і активність людей, суспільства в цілому.

Державно-правові закономірності означають, що **зв'язки**²³ регулярні (множинні), а не одиничні, відображають глибинні, сутнісні властивості державно-правових явищ. Множинність однорідних зв'язків подається у вигляді фактів суспільного буття, які за певних умов виявляють власну необхідність. Тобто настання фактів за певних умов може бути передбачуваним. Сталість зв'язку, його множинність, дозволяє формувати уявлення про порядок або стійкі правила, що визначають напрями соціальної діяльності, тобто формується уявлення правильної чи неправильної поведінки. Закономірні зв'язки характеризуються незалежністю від волі та свідомості суб'єкта пізнання. Хоча ці зв'язки і не існують поза межами суспільства чи поза соціальної активності членів суспільства, але здатні впливати на свідомість і волю людей. Державно-правові закономірності втілюють квінтесенцію розвитку, його логіку, є відображенням раціоналізму часу, епохи. Державно-правові закономірності виявляють власну природу в певному часі та просторі, знання яких дозволяє припускати настання тих чи інших фактів, реалізуються через поведінку людини, виявляються й усвідомлюються на основі аналізу суспільної практики.

Державу і право пов'язують з управлінням²⁴ і регулюванням²⁵ як необхідними елементами характеристики суспільної організації²⁶. **Управління суспільне** – *відносини впливу або взаємовпливу з метою впорядкування, збереження, вдосконалення і розвитку суспільства як цілого*. Ознаки суспільного управління такі: 1) суб'єктно-об'єктні відносини; 2) свідомий або несвідомий (опосередкований) вплив на людину чи людей з боку іншої людини чи людей з метою досягнення бажаних цілей; 3) прямо або опосередковано виявляє правила діяльності людей, пов'язаних з реалізацією бажаних для них інтересів. Особливістю суспільного управління є можливість її реалізації як за наявності владного суб'єкта (владне управління), так і за відсутності владного суб'єкта (самоуправління). **Організація як елемент управління фіксує собою форми належного, бажаного порядку як кінцевого результату впливу і взаємовпливу**. Ознаки організації такі: 1) внутрішньо узгоджена взаємодія елементів цілого як відображення уяв-

---

²³ Взаємообумовленість, взаємозалежність суспільних явищ, розділених у просторі та часі.

²⁴ Процес планування, мотивації та контролю, необхідних для досягнення мети організації.

²⁵ *Regulare* (лат.) – спрямовувати, впорядковувати; діяльність зі збереження стану впорядкованості щодо визначених, установлених параметрів, правил, норм.

²⁶ *Organization* (франц.), *organizo* (лат.) – внутрішня впорядкованість, належний вигляд.

ного і наявного суспільного порядку; 2) наявність стійкої структури як умови досягнення, утримання і підтримання цілого; 3) обумовлений структурою процес дії та взаємодії учасників суспільного життя. **Регулювання як елемент управління фіксує собою зміст належного, бажаного.** Ознаки регулювання: 1) нормативно фіксована система правил належної організації; 2) процес дії та взаємодії учасників суспільного життя завдяки фіксованим правилам сприяє формуванню механізму регулювання, виступає своєрідним тестом належної, ефективної організації; 3) визначені санкції за порушення нормативно фіксованих правил організації як умови їх відновлення. Суспільне регулювання залежить від рівня свідомості, сприйняття й усвідомлення правил поведінки членами суспільства. Суспільство з погляду управління постає у вигляді двох взаємопов'язаних аспектів: 1) організація управління людей в їх повсякденному житті, яка є відображенням уявлень безпечного розвитку; 2) регулювання або правила, що визначали і визначають безпечний зміст діяльності конкретної людини у суспільному житті. Зміни у суспільстві означають зміни організації та регулювання як взаємопов'язаних і взаємообумовлених аспектів суспільного управління. Організаційний аспект суспільного управління фокусується на визначенні тих чи інших ролей (статусів), якими наділяються члени суспільства у власному повсякденному бутті. Регулівний, або регламентний, аспект фокусується переважно на правилах, дотримання яких є необхідною умовою (засобом) організації.

Організація суспільства пов'язується з державою, а регулювання – з правом. Як суспільні явища держава і право мають однакову основу: є відображенням суспільного управління, а як самостійні явища акцентують увагу на моменті співвідношення публічних і приватних інтересів²⁷ у межах певної спільноти. Усвідомити поняття “приватні інтереси” стає можливим з усвідомленням публічного інтересу, і навпаки. Публічний аспект інтересу суспільного буття вичерпується загальним, необхідним для всіх рішенням того чи іншого питання або станом суспільної організації, де всі його члени усвідомлюють його необхідність, важливість з погляду колективної безпеки і розвитку. Приватний аспект інтересу суспільного буття вичерпується індивідуальними, особистісними рішеннями, спрямованими переважно на особисту безпеку, реалізацію власних інтересів.

Держава є втіленням колективного або публічного суспільного інтересу, являє собою стан організації суспільства, який характеризується наявністю певних груп осіб, діяльність яких спрямована на організацію безпечного розвитку суспільства. Право – це втілення індивідуального або приватного суспільного інтересу, являє собою стан регуляції (регламентації) суспільних відносин, який характеризується наявністю формально визначених правил поведінки, втіленням вимог належної поведінки членів су-

---

²⁷ *Interest* (лат.) – має значення, важливе; реальна причина соціальних дій, яка визначає мотиви людини, груп людей; *публічний інтерес* (лат. *publicum*) – суспільний, всенародний; *приватний інтерес* (лат. *privatus*) – особистий.

спільства. Право набуває рис самостійного соціального регулятора (соціо-нормативний регулятор), а держава – самостійної організації управління-влади, яка захищає право, отже, підтримує відповідну соціонормативну регуляцію. Держава як публічно-владна організація необхідна для права, щоб забезпечити і підтримувати відповідний правопорядок, охоплений відповідним терміно-поняттям “праводержава”. У дихотомії “держава-право”, домінуюча роль відводиться праву як предмету державної організації.

1.2. Юридична наука

Наука – сфера пізнавальної діяльності, пов’язаної з акумуляцією, відновленням, трансляцією системи знань. Ознаки науки такі: 1) система збереження і відновлення знань; 2) акумулює потреби суспільства у певному виді знань як умові його безпечного розвитку; 3) система трансляції знань та їх застосування на практиці через терміно-поняття, які не збігаються з чуттєво-емоційними знаннями.

Наукове пізнання характеризується раціоналізмом, ідеальними (правильними) формами об’єктивної реальності відповідно до часу, епохи. Система наукового знання змінна і розвивається разом із суспільством, його світобаченням. Важливе значення мають форми, в яких знання знаходять відображення. Фіксовані словами чуттєві образи в ході наукового пізнання перетворюються на терміно-поняття, тобто консервуються, що дає змогу використовувати результат пізнання інакше. Мати уявлення про той чи інший об’єкт означає зберігати у власній пам’яті його відчуття і сприйняття, а мати поняття²⁸ – правильно описати словами чуттєві образи.

Науки поділяються на: 1) емпіричні (аналітичні або природничі); 2) нормативні (критичні або гуманітарні). Емпіричні науки сприймають об’єкт дослідження як даність, знання якого можна отримати шляхом практичного, чуттєвого або емпіричного пізнання. Особливість об’єкта емпіричних наук полягає у сприйнятті його таким яким, яким він є, а не має бути, отже, виключається будь-яка оцінка, нормативно-критичний підхід у дослідженні. Нормативні науки вирізняються тим, що мають справу з людською поведінкою, а тому не можуть спиратися лише на емпіричні дані, тобто потребують нормативно-критичного підходу.

Юридична наука – система акумуляції, відновлення, трансляції знань про державно-правові явища. Ознаки юридичної науки: 1) складова юриспруденції нарівні з юридичною практикою, юридичною освітою; 2) входить

---

²⁸ *Поняття* – основна раціонально-логічна, пізнавально-фіксована форма (або формула) виявленого і встановленого ідеально-сутнісного явища, яке має ознаки і властивості; *обсяг поняття* – група явищ (елементів), з яких формується поняття; *зміст поняття* – головна ознака, за допомогою якої формується елементний склад і його узагальнення; *дефініція* (лат. *definitio*: межа), або *визначення* – логічна процедура надання фіксованого значення терміно-поняттю, яка супроводжується його роз’ясненням, тлумаченням з метою встановлення оптимального понятійного обсягу, розширення понятійного змісту, усунення двозначності.

до групи гуманітарних наук, що мають на меті пізнання суспільства; 3) володіє спеціальною формально-юридичною логікою сприйняття явищ суспільного буття. Потреба в юриспруденції²⁹ як спеціальній сфері суспільної діяльності античного Риму стала нагальною для збереження і розвитку тогочасного суспільства. В Середні віки потреба у спеціальних юридичних знаннях трансформувалася у формування основ майбутньої юридичної науки шляхом вивчення й усвідомлення ролі та значення римського права. Юридична наука як самостійна наукова сфера оформилася лише в період нового часу на основі позитивізму – філософської методології пізнання. Систематизація як невід’ємна умова збереження знань спонукала до виокремлення галузей юридичних знань: цивільного, кримінального, конституційного, адміністративного права тощо. Загальною юридичні питання певний час були невід’ємною частиною філософії права, яка під впливом позитивізму трансформується в енциклопедію права – своєрідну позитивну теорію права (наука і навчальна дисципліна, що об’єднує дані всіх інших галузевих юридичних наук). На зміну енциклопедії права з кінця XIX ст. запроваджується галузь юридичної науки – теорія права, яка узагальнила емпіричний матеріал юридичних галузевих наук, стала базовою методологічною юридичною наукою і навчальною дисципліною. З періоду радянського часу теорія права як наука і навчальна дисципліна називається теорія держави і права.

1.3. Образ держави як вихідний напрям політико-правових проблематик

Образ держави – суспільно-чуттєві, ідеально-стійкі сприйняття й уявлення, що прямо або опосередковано впливають на напрями визначення поняття, судження й умовиводи, особливості практичної реалізації з приводу суспільної публічно-владної організації. Ознаки образу держави: 1) суб’єктно-ідеальне стійке явище, яке не має власного матеріального субстрату; 2) досить самостійне явище, здатне впливати і формувати суспільну поведінку, опосередковано впливає на управлінські рішення і процеси; 3) визначає і формує напрями та зміст політико-правової проблематики (риторики) суспільства.

Держава подається в одному з двох образів: 1) у вигляді публічно-політичного об’єднання громадян, асоціації (корпорації) чи інституціонального утворення (*неперсоніфікована*); 2) у вигляді окремої особи (групи осіб), яким підпорядковані всі інші члени суспільства (*персоніфікована*).

У неперсоніфікованому (інституціональному) аспекті держава, своєю чергою, сприймається як: 1) союз громадян, здатних до політичного спілкування (*Арістотель*); 2) правова організація народу, що має власну, самостійну первинну владу (*Б. Кістяківський*). У персоніфікованому аспекті держава сприймається переважно в руслі відносин власності: 1) персоніфікований

---

²⁹ *Jurisprudencia* (лат.) – вивчення права, передбачення, розумність, мудрість.

власник усієї території, населення, влади (фараон, раджа, імператор тощо)³⁰; 2) абстрактний власник (імперія³¹, домініон³² тощо).

Філософський позитивізм сприяв раціоналізації образу держави. Персоніфікована чи неперсоніфікована держава модернізується у нові образи, якими корелює позитивна чи негативна держава, відповідно. Основу позитивної держави становлять ідеї про державу як організацію, що замінює собою суспільство або перебуває над суспільством: 1) держава як машина в умовах класового суспільства (*В. Ленін*); 2) держава як орган, апарат; 3) держава як сукупність взаємопов'язаних, наділених владою осіб, а також установ і організацій, що управляють суспільством, тощо. Негативна держава сприймається як частина суспільного простору: 1) держава як реалізація свободи (*Гегель*); 2) інституціонально-владна корпорація тощо.

У руслі прав людини обстоюється напрям ідеалізації держави або формування ідеальних державних організацій, які втілилися в образ держави-слуги чи держави-пана, а у ХХ ст. держава-пан модернізувалась у конструкцію сильної держави. Тональність сучасних державознавчих наукових досліджень супроводжується твердженнями кризи держави, нездатність виконувати завдання у таких особливих сферах, як екологія, культура, інформатика, а також у таких традиційних уже сферах діяльності держави, як забезпечення безпеки особистості та соціуму, необхідність пошуку нової моделі організації суспільства як цілого.

1.4. Силове розуміння держави

Державорозуміння – процес і результат цілеспрямованої мисленнєвої діяльності людини, який включає в себе пізнання держави, сприйняття і ставлення як до цілісного соціального явища, що має ознаки і властивості. Ознаки державорозуміння: 1) суб'єктом державорозуміння виступає людина, отже, він є переважно суб'єктивним; 2) об'єктом державорозуміння є держава як суспільне явище, котре взаємодіє з іншими явищами; 3) зміст державорозуміння становлять знання суб'єкта про державу, його оцінка і ставлення. Можна виокремити такі основні підходи до державорозуміння: 1) силовий (соціологічний); 2) легістський (законницький); 3) правовий.

Силове розуміння держави – пізнавальна діяльність суб'єкта, що базується на стихії влади як визначальній у сприйнятті та ставленні до державної організації. Ознаки силового розуміння держави: 1) організоване насилля; 2) система владовідносин; 3) несприйняття юридичного аспекту природи державної організації. Стихійним аспектом підкреслюється момент значного впливу неусвідомлених вольових якостей на поведінку людини, у тому числі наділеної владними повноваженнями. Тобто влада інколи сприймається як сила, що не виключає стихійного аспекту прояву.

---

³⁰ Назви правителів.

³¹ *Imperium* (лат.) – влада.

³² *Dominion* (лат.) – володіння, влада.

Держава як система владовідносин є організованим насиллям, що може сприйматись як належне. Державна влада – це сила, яка сама породжує інші сили, отже, вона не може нікому підпорядковуватися, особливо праву. Держава як організована система владовідносин у суспільстві сама виступає правом, котре визначає свободу підданих. У понятійному аспекті держава є верховною силою з усіх сил, які існують на даній території, більше того, ці сили такі, що отримали право бути силою від самої держави. Отже, всі сили залежать від сили-держави.

Держава як абсолютна монополія сили передує праву завдяки тому, що силова впорядкованість на окремо взятій території породжує право як сукупність законів, отже, утворює певну систему регламентації поведінки і правопорядку. В межах силової парадигми право сприймається як воля держави у формі закону чи наказу.

Упорядковані стихії влади шляхом організації держави у взаємовідносинах призвели до формування поняття суверенітету державної влади, згідно з яким державна влада може дотримуватися встановлених нею законів, а може й не дотримуватися, якщо їй загрожує небезпека.

З огляду на поліваріантність проявів силова природа держави допускає різні форми: демократична, ліберальна, правова, авторитарна, комуністична, деспотична тощо. Верховну владу можна оцінювати як справедливу чи несправедливу, але від цього вона не перестає бути верховною. Тобто основу форми визначає обсяг самозобов'язання держави перед народом. Але самозобов'язання не може розглядатись як обов'язок держави. Міра самозобов'язання залежить від багатьох факторів, наявність яких дозволяє державній владі запроваджувати ті чи інші свободи. Відсутність таких факторів не може спричинити виникнення самозобов'язання лише тому, що останні можуть розглядатись як прояв слабкості державної влади.

У людському вимірі державою є певна група людей – державно-владні особи, які реалізують державну владу, тобто мають абсолютну силу з-поміж інших суспільних сил. Як виявити, що саме ця група людей, а не інша, є державною владою, отже, володіє верховним примусом? Прийом, яким вирізнялася одна суспільна група з-поміж інших, отримав назву “легітимність”. Ознака легітимності – добровільне сприйняття населенням певної території, влади тієї чи іншої групи над собою. Будь-яке невдоволення владою означає, що вона нелегітимна, тобто породжує початок боротьби інших (можливо, опозиційних) влад. Основу легітимності визначає сила, яка не передбачає жодних правил у досягненні власної мети. Отже, держава (або державна влада) як суспільна домінуюча група вирізняється від інших суспільних груп легітимністю на застосування примусу до всього населення в межах певної території.

Силове розуміння держави базується на силі (стихії) влади, яка залишається такою і в умовах державної організації. Але щодо інших сил вона (державна сила) виступає верховною і вимагає від інших підкорення, за-

проваджує певний порядок. Стосовно встановленого порядку державна сила сама виступає порядком.

Відзначимо ряд інновацій, характерних для силового підходу в наш час, насамперед активне залучення таких конструктів, як правова держава, верховенство права, права людини тощо. У співвідношенні сили і права залишаються невирішеними питання: (1) що таке право, якщо воно не тотожне наказу верховної влади; (2) яке саме право має зв'язати державу відповідно до конструкції його верховенства.

1.5. Легістське розуміння держави

Легістське розуміння держави – пізнавальна діяльність суб'єкта, яка базується на природі закону як фундаментальній характеристиці держави, визначального у сприйнятті та відношенні до державної організації. Ознаки легістського розуміння держави: 1) ототожнення держави із законом; 2) закон є основою виникнення і формування держави; 3) діяльність державно-владних осіб підпорядкована тільки законам.

Основу легістського розуміння становить закон, що може помилково сприйматися тотожним правовому підходу. Різниця полягає в тому, що легістське і правове розуміння держави не збігаються, хоча закон характерний для названих підходів. Відповідно до легістського підходу закон розглядається як явище, що не має оцінки, не має жодного значення, справедливий він чи ні. Основу формує погляд на закон живої природи, яка не опікується питанням справедливості. Людина, яка перебуває у колективі, не може оцінювати правильність закону суспільства, його справедливість, адже він є вираженням порядку. Пізнання закону – це пізнання правил. Взагалі будь-яке явище, яке існує, не може обійтися без закону (правила) власного розвитку. Держава ототожнюється з вимогами закону як основи її формування, регламентації діяльності державно-владних осіб тощо. Держава сприймається як законницька організація або сила, яка діє на основі чинного закону (чи будь-якої форми, що нагадує закон). Таким чином, державою вважається те, що діє згідно з приписами конституційного й адміністративного законодавства, законодавства про судоустрій, законом про монарха, президента тощо. Головним для легістського підходу є питання, що держава як організація дотримується закону не того, який вона прийняла нині, а того, що діяв до її організації (переважно процедури легалізації). В цьому сенсі неважливий зміст закону (насамперед, його оцінка як справедливого чи несправедливого), головне, що вся державна організація відбувається відповідно до тих чи інших приписів. На цій підставі в межах легістського розуміння держава сприймається переважно як юридичне явище, адже знання держави, її сприйняття й оцінка відбуваються виключно на основі знання нормативно-правових актів, відповідно до яких організується.

Можна стверджувати, що легістський підхід до розуміння держави – характерна риса сучасної розвинутої державності, насамперед такої, в якій реальність, описана в законі, збігається з її дійсністю, і навпаки. Законни-

цький (легістський) підхід реалізується в країнах, де державно-владні відносини майже не відрізняються від нормативно-правових приписів. Наявність нормативно-правових актів, що регламентують організацію державно-владних осіб не може автоматично розглядатись як ознака легістського підходу. Адже дійсність може виявлятися іншою, якщо, наприклад, конституції чи інші нормативно-правові акти фіктивні, виступають своєрідним фасадом або набувають вигляду пропагандистського атрибуту, зміст якого не має нічого спільного з дійсністю. Отже, легістський підхід втрачає актуальність, коли йдеться про країни з фіктивними конституціями.

1.6. Правове розуміння держави

Правове розуміння держави – *пізнавальна діяльність суб'єкта, яка базується на праві як фундаментальній характеристиці держави, визначального у сприйнятті та відношенні до державної організації в цілому.* Ознаки правового розуміння держави такі: 1) чітке розуміння відмінностей між правом і законом, які не завжди збігаються; 2) право – це основа виникнення і формування державної влади, предмет державної діяльності; 3) діяльність державно-владних осіб підпорядкована тільки правовим законам. Особливістю правового розуміння є чітке усвідомлення феномена права, правового начала, яке не зводиться лише до системи нормативних приписів.

Порівнюючи легістський і правовий підходи, слід виходити з факту розрізнення права і закону. Закон – це форма втілення права, але вважати, що закон і є право, передчасно, оскільки закон може бути неправовим. Саме на цій різниці вирізняється окремо легістський і правовий підхід у розумінні держави.

Ключове у правовому розумінні держави питання ролі правового начала у суспільній і державній організації. Сутнісним моментом правового розуміння держави є взаємодія політичної влади і права, наскільки право є визначальною стороною політичної проблематики. Право не зводиться до закону, тобто упереджує можливі маніпуляції з приводу верховенства права, підміняючи їх верховенством закону.

Якщо під правом розуміти все ж таки ступінь свободи, то держава у правовому розумінні сприймається як владна організація, що забезпечує цю міру або правову свободу. Державно-владна організація пов'язана виногою свободи підданих. Сутнісна єдність права і держави означає, що держава забезпечує правопорядок і сама як владний порядок є частиною цього правопорядку. Адже для будь-яких норм необхідна організація влади, здатна примусово забезпечувати правопорядок. Закони держави становлять необхідну нормативну форму забезпечення правової свободи. Але закони – це лише модель поведінки, яка у практичній реалізації має тенденцію до відхилення. Ці відхилення не зводяться до стану неконституційності чи протиправності. Саме тому потрібно знати не лише закони, але й практику їх реалізації. Отже, держава є правовим явищем, організацією публічної, політичної влади, в якій право визначальне. Державний суверенітет

означає, що суверенна влада держави є верховною, незалежною у правових межах, своєрідний механізм примусу, опосередкований правом у межах владних повноважень.

1.7. Етимологічні та семантичні аспекти терміно-поняття “держава”

З погляду етимології³³ “держава”³⁴ у православній християнській традиції символізує “Царство Небесне”. У середньовічному іконописі Ісуса Христа прийнято було зображати з Державою – символом влади монарха, стану порядку, впорядкованості суспільних відносин політичної організації суспільства у слов’ян.

Із запровадженням політичної організації суспільства у слов’ян виникає потреба в терміно-поняттях, якими позначається нова система суспільної організації, а саме “*держава*” або “*государство*”. Останні сприймаються як дві сторони одного явища – суспільної публічної організації в межах певної території, системотвірним елементом якої виступає землевласник – особа, що володіє територією, є її господарем. Фактом свого володіння має право встановлювати обов’язкову нормативну поведінку для решти людей, що проживають на цій території. “*Держава*” акцентує увагу на самому порядку як основі суспільної організації, а “*государство*” персоніфікує порядок. Витоки назви слід шукати у вотчинній системі землекористування, яка прийшла на зміну первісно-суспільній організації. Кожен землевласник вважався “*государем*” на своїй землі та був “*державою*” для своїх підданих, своєрідним порядком. “*Государство*”³⁵ є похідним від “*государ*”, “*господар*” (*господарство*), яким називали князя-правителя.

Держава з погляду семантики³⁶ – порядок, поліваріантність якого залежить від специфіки становлення і розвитку публічної організації влади на тій чи іншій території. У плані територіальної організації влади держави (як впорядковані території) були різними. Державі або стану впорядкованої території корелює назва, наприклад, у давньогрецькій мові – *polis* (*πόλις*), латинській – *respublica* (*res publica*), англійській – “*state*”, німецькій – “*staat*”, французькій – “*etats*”, “*l’etat*”. Родовим терміном для західноєвропейських мов, яким позначають державну організацію, є латинський термін “*status*”³⁷. Якщо вважати, що терміни “*держава*”, “*государство*” адекватно передають зміст терміна “*status*”, слід визнати, що “*держава*”, “*государство*”, “*state*”, “*statt*”, “*etats*” – це поняття, що мають

³³ *Etymologia* (грец., лат.) – походження або істинне значення слова.

³⁴ *Държа* (давньорус.) – влада; символ влади монарха у вигляді золотої кулі з короною або хрестом.

³⁵ *Государ(ство)* (рос.) – те, що належить правителю; государеве надбання.

³⁶ *Semantikos* (грец., лат.) – знак, значення.

³⁷ *Status* (лат.) – стан, положення; місце будь-кого чи будь-чого у певній системі координат того чи іншого порядку; в контексті греко-римської цивілізації означав наявність формальної рівності між особами.

однакову онтологічну основу, означають публічно-політичний стан організації суспільної влади на певній території.

Потребують деякого уточнення терміни, близькі “державі”, наприклад: “країна”, “суспільство”, “вітчизна”, “федерація”, “республіка”, “королівство”, “імперія”, “султанат”, “правління”, “устрій”, “державність”, “протодержава”, “конфедерація”.

Терміном “країна” називають визначену в географічному сенсі територію, на якій проживає населення. Певна територія з населенням може вирізнитися з-поміж інших територій (країн). Наприклад, США називають Америка, хоча цією назвою позначається декілька десятків держав, а терміном Англія називають Сполучене Королівство Великобританії та Північної Ірландії. На території однієї країни може бути декілька держав – ФРН і НДР. На території однієї держави декілька країн (СРСР), на території країни, як і на території держави, можуть розташовуватися самопроголошені (невизнані) держави. Отже, терміном “країна” позначається географічна назва, а терміном “держава” позначається та ж країна, з акцентом на легітимну державну чи публічно-владну організацію.

Такими термінами, як “федерація”, “республіка”, “королівство”, “імперія”, “султанат”, “конфедерація” тощо інколи називають країну з акцентом на особливості організації публічних органів влади. “Федерація” або “конфедерація” акцентує увагу на наявності на визначеній території декількох державних утворень (наприклад, Гавайські острови) які у сукупності утворюють єдину державу. “Королівство”, “імперія”, “султанат” акцентує увагу на особливості форми правління або великі розміри території держави. Терміни “вітчизна”, “батьківщина” застосовуються як патріотичний еквівалент держави. Терміном “протодержава” (“держав-ембріон”), уведеним до наукового обігу в кінці ХХ ст. позначають українські держави з погляду їх інститутів, організації в цілому.

Лекція 2. Методологія державознавства

2.1. Істинність (проблемність) юридичних знань та їх критерії

Істина – оцінка судження або змісту знання, яке точно відображає реальні властивості пізнавального об’єкта. Ознаки істини: 1) адекватне знання про що-небудь; 2) істини не існує за межами знань; 3) як знання не залежить від інтересу людини. Вічним супутником істини є омана (оманливість). **Оманливість** – оцінка судження або змісту знання, яка не відповідає реальності, але сприймається за істину. Пошук істинного знання супроводжується множиною припущень, що обумовлено історичною обмеженістю практики, творчими особливостями особи, складністю проблеми, що розв’язується. Омани в науковому пізнанні (наприклад, хибні теорії) долаються подальшим ходом розвитку науки. Важливо відрізнити оманливість від брехні, яка має за мету зумисне спотворення картини буття. Інколи істинне знання сприймається як догма, ознакою якої є його незмін-

ність, абсолютність. Опора на незмінність (абсолютність) знань може бути корисною, адже допомагає правильно орієнтуватися в суспільних відносинах. Але догматичні знання з часом можуть виявляти оманливість, якщо своєчасно не помічати і не виявляти об'єктивних змін.

Абсолютних, тобто на всі часи, критеріїв істини не існує, отже, кожна епоха формує власну систему істин. Що й призвело до появи понять “правильні знання” (перевірені досвідом) та “істинні знання” (розкривають символічний зміст речей).

Спробуємо сформулювати уявлення про систему критеріїв істини юридичних знань.

По-перше, пізнання стає можливим лише тому, що: 1) реальність, яка оточує особу як суб'єкт пізнання, є носієм інформації про саму себе у вигляді об'єктів, предметів, процесів; 2) особа здатна зчитувати цю інформацію з об'єктів, предметів, процесів, перетворювати її на ідеальні форми відображення. Завдяки цій об'єктивній реальності суб'єктивна дійсність певною мірою здається доступною і відкритою нам.

По-друге, сучасний стан юридичної науки характеризується як постмодерністський, ознакою якого є відхід від абсолютизації методології позитивізму, яка свого часу сприяла оформленню юридичної науки у самостійну галузь гуманітарних знань. Основу методології юридичного позитивізму визначав емпіризм³⁸ (емпіричні знання) – знання, які можна перевірити практикою, досвідом, експериментом. Емпіризм виявив значущість у природничих науках, але в гуманітарних поступово втрачав абсолютний критерій істини. Практика, досвід, експеримент у гуманітарних науках міг сприяти одночасно як виявленню істини, так і оманливості. Оманливість практики у сфері суспільних наук виявляється фактом нескінченної зміни самого суспільства, тобто спонукає до незавершеності будь-яких форм практики. Отже, перевірити на практиці істинність знань гуманітарних наук проблематично з огляду на відсутність необхідного часу перевірки. Саме тому гуманітарна наукова сфера практичний аспект істини знань доповнила логікою³⁹, яка припускає зіткнення наукових позицій у ході дискусій. Перемагає та наукова позиція, яка була доказана.

По-третє, емпіризм і логіка з часом доповнюються: (1) вивченням реальності, в якій перебуває об'єкт дослідження; (2) прийомами і способами опису; (3) вміннями, навичками, характером самого дослідника. Об'єктивна реальність, що оточує об'єкт пізнання, – це саме суспільство, знання якого дає можливість правильно оцінити місце, роль, призначення тих чи інших юридичних явищ. Прийоми і способи акцентують увагу на методологічних підходах, які використовуються у дослідженнях відповідно до наукових принципів. Важливе значення має особистість самого дослідника. Таким чином, соціальне пізнання включає три взаємопов'язаних

---

³⁸ Empeiria (грец., лат.) – досвід.

³⁹ Logike (грец., лат.) – спосіб доказування, міркування.

аспекти: 1) вивчення людини (гуманітарний); 2) вивчення суспільства (соціальний); 3) вивчення взаємовідносин суспільства і людини (соціально-гуманітарний).

По-четверте, особливість соціального пізнання: 1) соціальні знання, пронизані особистісними і суспільними інтересами, здатні виявляти тенденції як розвитку, так і гальмування пізнання. Якщо в природничому пізнанні завжди вдається досягти повторності експерименту, то в суспільних знаннях, як правило, неможливо, оскільки він пов'язаний з життям людини; 2) для соціальних теорій критерій практики неможливий через його неефективність. Хід розвитку може розтягнутися на дуже великий термін.

По-п'яте, безпосередньо формою перевірки соціальної гіпотези слугує логіка. Логічний зв'язок і несуперечність соціальних теорій дозволяє оминати помилки в розвитку суспільних відносин. Відомо, що логіка не критична до вихідних принципів і цінностей, на які спирається автор соціальної теорії. Логіка дає різні відповіді, оскільки вихідні дані у людей різні. Саме тому вирішальне значення мають світоглядні принципи соціального пізнання, яким пересічна людина не надає вагомого значення у буденному житті. Але саме вони є відправними пунктами, що визначають критерії соціального пізнання.

2.2. Метод і методологія

Метод⁴⁰ – *прийом, спосіб, засіб дослідження об'єкта пізнання або впорядкована послідовність інструментально забезпечених пізнавальних дій*. Ознаки методу юридичної науки: 1) обумовлений еволюцією світогляду або типом мислення⁴¹; 2) спосіб пізнавальної дії; 3) вид прийому пізнання. Двоєке розуміння методу: 1) система способів (прийомів) і принципів з досягнення поставленої мети дослідження; 2) система інструментів (засобів). Способи становлять систему прийомів, які допомагають досягти певних результатів (дедукція та індукція, аналіз і синтез, узагальнення тощо). Спосіб виражається через слово “прийом”. Отже, прийом вважається вихідним елементом методології. Засіб – інструмент, знаряддя дії. Від системи і комбінації використовуваних засобів, а також способів їх поєднання залежить спрямованість і рівень пізнавальної діяльності. Отже, система прийомів і засобів утворює певний спосіб або метод.

Метод тісно пов'язаний з предметом дослідження. Можливості застосування того чи іншого методу, насамперед, залежать від предмета дослідження. Загальноприйнято твердження, що предмет визначає метод. Однак настільки ж правильне і протилежне твердження, що метод визначає предмет. Оскільки пізнання спрямовано завжди на визначення предметної сфери, предметно не обумовлений метод є фікцією. Метод не є незмінним

---

⁴⁰ *Methodos* (грец., лат.) – шлях дослідження, теорія, вчення.

⁴¹ Своєрідний інтелектуальний консенсус епохи або його епістема (наукова картина світу і принципи пізнання).

ключем до виконання різноманітних дослідних завдань. Метод науки перебуває в процесі постійного розширення й ускладнення, він динамічний і може збагачуватися за рахунок елементів методів інших наук, їх критичного запозичення.

Метод однієї науки не може бути перенесений у сферу предмета іншої науки. Кожна наука має свій метод пізнання. Хоча науки зазвичай не обмежуються власними (спеціальними) методами, а виходять за їх межі, залучаючи в дослідження методи інших наук. Методи ніколи не застосовуються поодиноці. Вибір методу пов'язаний з різними причинами. Перш за все, характером досліджуваної проблеми, об'єктом дослідження. Вибір методу безпосередньо залежить від світоглядної та теоретичної позиції дослідника.

Наявні методи можна класифікувати, розподіливши їх на такі групи-рівні за ступенем узагальнення: 1) філософські (*світоглядні*); 2) загальнонаукові (*використовують усі науки*); 3) групові (*використовуються певними групами наук*); 4) спеціальні (*використовуються окремими науками*).

Методологія⁴² – *система методів пізнання або система таких важливих аспектів світогляду, які у своїй сукупності становлять дослідні підходи, принципи і методи*. Ознаки методології юридичної науки: 1) межі дослідження, в яких формується предмет науки; 2) виражає сутнісні властивості об'єкта дослідження; 3) напрям диференціації наук. Загалом методологія має дати відповідь на питання: 1) які прийоми, способи наукового пізнання належить використати у пізнанні теорії держави і права; 2) якими прийомами, способами пізнання належить користуватися в тій чи іншій дослідній процедурі; 3) яким чином взаємопов'язані методи в процесі пізнання з урахуванням можливості отримання нових знань. Структура методології: 1) принципи; 2) підходи; 3) методи.

Методологічний підхід виявляє себе саме тоді, коли необхідно залучити до методології способи (прийоми), засоби інших наук. Можна припустити, що метод і підхід синонімічні. Підхід можна розуміти і як дослідження питання з певного погляду, і як оцінку предмета пізнання з окремих позицій, і як аналіз із залученням понятійно-категоріального апарату іншої науки.

Методологічні принципи покликані забезпечити концептуальність дослідження своєю незаперечністю, імперативністю. Вони, як правило, формуються на рівні методів або методологічних підходів: філософських і загальнонаукових. Принципи властиві методології досліджень так само, як і будь-яким явищам. Вони затверджують, що дослідження має проводитися саме за такими, а не за іншими законами, тобто за законами зв'язку, єдності, поєднання, системності відповідних способів (системи прийомів) між собою. Таким чином, методологія являє собою спосіб мислення, який дає можливість вдосконалювати не лише уявлення про правові процеси, а й систему соціальних відносин, максимально наближених до об'єктивних начал буття.

---

⁴² *Methodos, logos* (грец., лат.) – вчення про структуру, логічні організації, методи діяльності.

2.3. Методологічні принципи

Принцип⁴³ – основоположна ідея, яка визначає практичну чи духовну активність людини у побудові системи знання. До основоположних ідей можна зарахувати: 1) всезагальність зв'язку; 2) розвиток усіх форм буття.

Принцип всезагального розвитку передбачає, що будь-який об'єкт нашого світу прямо або через інші об'єкти пов'язаний з іншими об'єктами. Ці зв'язки не завжди можуть бути помітними і потребують спеціальних знань для їх виявлення. Зв'язки між різними об'єктами дослідження мають об'єктивний характер, або такий, який не залежить від волі особи. Незалежно від того, чи знає особа про ці зв'язки, чи не знає, останні здатні виявляти себе за наявності відповідних умов. Такі зв'язки постійні, необхідні, позначаються як закони реальності або закономірності. Пізнання цих закономірностей, якому передують виявлення причин тих чи інших явищ, є підставою для формування законів науки, які мають суб'єктивний характер, адже залежать від можливостей дослідника. У сфері юридичної науки лише незначна кількість закономірностей може точно відповідати законам природи.

Особливість закономірностей сфери юридичної науки полягає в тому, що вони знаходять формальну основу у вигляді нормативно-правових актів. Останні формуються під впливом фактично виявлених зв'язків між людьми, з одного боку, а з іншого – шляхом узагальнення всього спектра зв'язків, формують узагальнені правила, які відображають переважно бажану поведінку невеликої групи осіб, котрої вони вимагають від решти. Другою особливістю державно-правових закономірностей є опора на філософські закони буття, знання яких допомагає усвідомити систему порядку та їх формалізацію. Філософські закони буття: 1) закон єдності й боротьби протилежностей; 2) закон взаємного переходу кількісних і якісних змін; 3) закон заперечення заперечення.

Формула закону єдності й боротьби протилежностей передбачає, що в сутності кожного явища наявні дві протилежні сторони (властивості), які перебувають одночасно в єдності й боротьбі одна з одною. Єдність спрямована на цілісність, утримує її. Боротьба, навпаки, поглиблює суперечності та спонукає до змін, отже, утримує цілісність явища. Внутрішні зміни є реакцією на зовнішні, під впливом яких явище виявляє реакцію на них у вигляді необхідності змін, які мають два напрями: 1) саморозвиток; 2) саморуйнація. Згідно з цим законом, джерелом змін і розвитку є сам об'єкт. Зовнішній фактор може лише прискорювати самі зміни. Єдність протилежностей становить таке: протилежності тісно пов'язані між собою, при цьому протидіють один одному, мають за мету один одного виключити або знищити. Таким чином, саме через зв'язок протилежностей відбувається розвиток, у тому числі соціальний. Для людини природно стикатися з тими чи іншими проблемами. Суспільство виробляє систему методів вирішення конфліктів шляхом їх виявлення, прогнозування, тобто мінімізуються їх негативні наслідки.

---

⁴³ *Principium* (лат.) – начало, основа; вихідне положення теорії, вчення, науки, світогляду; правило правил.

Формула закону взаємного переходу кількісних і якісних змін полягає в тому, що розвиток проходить шлях кількісних змін, які перевищують критичну межу і викликають необхідність змін, спричиняючи якісні зміни, які, своєю чергою, породжують нові зміни кількості. Вихідне поняття даного закону – властивість. Це поняття позначає наявний характер змін об'єкта, які виявляються лише у взаємодії з іншими об'єктами. Властивість демонструє тотожність і різність об'єктів. Кожен об'єкт має множини властивостей: якість – сукупність основних властивостей об'єкта; кількість – обсяги змін; міра – межа, яка демонструє перехід кількісних змін у якісні. Межа якісних змін незмінна, водночас кількісні – змінні. Сам перехід позначається як стрибок.

Формула закону заперечення заперечення передбачає, що розвиток проходить шляхом діалектичного заперечення старого станом нового, нового новішим і т. д. У результаті розвиток передбачає наступність і циклічність. Заперечення виражає певний тип зміни стану об'єкта. Будь-який об'єкт досягає стану власного заперечення, тобто виявляє необхідність власної зміни. Заперечення не має початку і кінця. Воно є сенсом буття будь-якого явища.

2.4. Філософські методи-підходи

Філософські методи-підходи – світоглядні напрями і межі наукових досліджень державно-правових явищ. Ознаки філософських методів-підходів юридичної науки: 1) основа формування наукових юридичних шкіл; 2) відповідь на питання мети людського буття у правовий спосіб його діяльності; 3) парадигми юридичного буття або той чи інший тип державно-правової дійсності.

Наявні підходи, які виявляють актуальність у поглядах на методологію юридичної науки, наприклад: 1) діяльнісний (праксіологічний)⁴⁴; 2) функціонально⁴⁵-інструментальний⁴⁶; 3) інформаційно⁴⁷-комунікативний⁴⁸; 4) матеріалістичний; 5) метафізичний⁴⁹; 6) синергетичний⁵⁰; 7) аксіологічний⁵¹; 8) феноменологічний⁵²; 9) антропологічний⁵³; 10) герменевтичний⁵⁴ тощо.

---

⁴⁴ *Praxis* (грец, лат.) – діяльність.

⁴⁵ *Funcio* (лат.), *funzionale* (англ.) – пов'язаний з проявом ролі, призначення, залежний від дії.

⁴⁶ *Instrumentalis* (лат.) – знаряддя, засіб.

⁴⁷ *Informatio* (лат.) – роз'яснення, виклад, обізнаність.

⁴⁸ *Communicatio* (лат.) – передача, з'єднання, повідомлення, процес обміну інформацією.

⁴⁹ *Metaphysic* (грец., лат.) – буквально: після фізики, метод пізнання, альтернативний діалектиці.

⁵⁰ *Synergetikos* (грец., лат.) – спільна дія.

⁵¹ *Axia* (грец., лат.) – цінність, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язок між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини.

⁵² *Phainómenon* (лат.) – те, що з'являється, факт, явище.

2.5. Загальнонаукові методи

Загальнонаукові методи пізнання – *прийоми, способи, засоби, які застосовуються для виконання всіх пізнавальних завдань*. Отже, ці методи використовуються всіма науками, що є їх головною ознакою. Загальнонаукові методи поділяють на: 1) методи-підходи; 2) методи-прийоми.

Методи-підходи орієнтують дослідника на відповідний аспект розгляду пізнавального об'єкта. До методів-підходів можна зарахувати: 1) системний⁵⁵; 2) структурний⁵⁶; 3) функціональний⁵⁷ тощо.

Системний метод – підхід, який ґрунтується на уявленні пізнавальних явищ як цілих, що складаються з окремих взаємодіючих елементів. Важливе значення має поняття системи, яка охоплює собою таку цілісність, що здатна набувати самостійності, об'єктивності існування. Отже, система – категорія, яка позначає об'єкт як цілісний, в якому зв'язки між елементами перебільшують зв'язки з елементами інших систем, тобто визначають онтологічне ядро системного підходу. Семантичне поле системи оперує такими термінами: 1) елемент; 2) склад; 3) структура; 4) функція; 5) мета. **Елемент** системи – *внутрішня системонакопичувальна вихідна одиниця, необхідна для організації цілого*. **Склад** системи – *повна сукупність необхідних елементів*. **Структура** системи – *відносини між елементами, спрямовані на досягнення її цілісності*. **Функція** системи – *способи досягнення мети, які впливають з її властивостей*. **Мета** системи – *результат, який досягається на основі функціонального прояву*.

Структурний метод передбачає, що явище – своєрідний стійкий скелет об'єкта, сукупність правил, а шляхом перестановки елементів його структури можна отримати інше явище. Виявлення однакових структурних закономірностей деякої множини пізнавальних об'єктів досягається не стільки за рахунок відсторонення від того, що їх вирізняє, скільки за рахунок виведення єдиної абстрактної першооснови. Структура переважно характеризується перенесенням уваги з елементів, що її складають, на зв'язки між цими елементами.

Функціональний метод передбачає, що суспільне явище має власне функціональне призначення, виявити і пізнати яке – головне завдання дослідника. Функціональне призначення акцентує увагу на тому, що всі явища пов'язані між собою, їх соціальна природа обумовлена потребою їх існування. Соціальні явища є частиною соціуму як цілого, що виступає відповідним елементом пошуку і виявлення функціонального призначення. Таким

---

⁵³ *Anthropology* (грец., лат.) – людина, вчення про людину, її тілесну природу, походження і розвиток.

⁵⁴ *Hermeneutike* (грец., лат.) – мистецтво тлумачення, теорія інтерпретації та розуміння тексту.

⁵⁵ *Systema* (грец., лат.) – сполучене, єдине, ціле; *systems thinking* (англ.) – системне мислення.

⁵⁶ *Structūra* (лат.) – устрій, внутрішній устрій чогось.

⁵⁷ *Function* (лат.) – виконання, здійснення; діяльність як зовнішній прояв досліджуваного об'єкта у певній системі відносин.

чином, явище у функціональному сенсі – це інструмент, який виконує відповідну роль.

Методи-прийоми, своєю чергою, поділяють на: 1) теоретичні; 2) емпіричні. До методів-приймів, або методів формальної логіки, належать: 1) аналіз і синтез; 2) абстрагування і конкретизація; 3) індукція і дедукція; 4) аналогії; 5) моделювання; 6) історизм; 7) класифікація тощо.

Аналіз⁵⁸ – прийом мисленевого розкладання досліджуваного об'єкта на певні елементи (складові) з метою поглибленого і послідовного їх пізнання. **Синтез**⁵⁹ – прийом мисленевого формування цілого на основі пізнаних його структурних елементів та їх взаємодії. **Абстрагування**⁶⁰ – мисленевий відрив окремих елементів об'єкта пізнання і розгляд їх ізольовано як від цілого, так і окремих його частин. **Конкретизація**⁶¹ – співвідношення абстрактних уявлень та їх понять з дійсністю. **Дедукція**⁶² – достовірний висновок, який досягається пізнавальною дією від знань більшого ступеня узагальнення до знань меншого ступеня. **Індукція**⁶³ – вірогідний висновок, який досягається пізнавальною дією від знань меншого ступеня узагальнення до знань більшого ступеня. Узагальнення, як правило, супроводжується визначенням поняття. **Аналогія**⁶⁴ – висновок про належність пізнавальному об'єкту певної властивості на основі його схожості в суттєвих ознаках з іншим об'єктом. **Моделювання**⁶⁵ – прийом опосередкованого пізнання об'єкта за допомогою конструювання уявного чи наявного еталона, взірця, стандарту як основи раціоналізації знань у вигляді гіпотези або аксіоми. **Історичний**⁶⁶ – прийом пізнання, який передбачає сприйняття об'єкта як змінного в часі та просторі соціальної дійсності. Цей метод супроводжується синхронним і діахронним, проблемним і ретроспективним способами пізнання. **Класифікація**⁶⁷ – групування явищ за певними ознаками (критеріями).

До емпіричних методів можна зарахувати: 1) спостереження; 2) порівняння; 3) облік (статистичний) і т. д.

Спостереження – пізнання, що ґрунтується на безпосередньому сприйнятті предметів, процесів за допомогою органів чуття. **Порівняння** – встановлення розбіжностей між об'єктами чи виділення в них спільного, здійснюване за допомогою органів чуття чи пристроїв. **Облік (статистичний)** – кількісне співвідношення однорідних об'єктів чи їх параметрів, які характеризують властивості об'єкта дослідження.

---

⁵⁸ *Analisis* (грец., лат.) – розкладання.

⁵⁹ *Synthesis* (грец., лат.) – сполучення.

⁶⁰ *Abstraction* (лат.) – відволікання, ідеалізація.

⁶¹ *Concretus* (лат.) – ущільнений, згущений, зрощений.

⁶² *Deduction* (лат.) – виведення.

⁶³ *Induction* (лат.) – наведення.

⁶⁴ *Analogia* (лат.) – відповідність, схожість.

⁶⁵ *Modulus* (лат.) – міра, взірець.

⁶⁶ *Historia* (грец., лат.) – розповідь про минуле, про пізнане.

⁶⁷ *Classis, facio* (лат.) – клас, роблю.

2.6. Групові методи

Групові методи пізнання – *методи, які застосовуються лише певною групою наук.* Ознаки групових методів юридичної науки: 1) необхідні прийоми, способи, засоби конкретизації знання з державно-правової проблематики, на відміну від інших загальнонаукових методів; 2) є умовою диференціації наукових гуманітарних знань; 3) кількісно та якісно залежні від домінування того чи іншого світогляду. Юридична наука – складова частина гуманітарної групи наук. Остання використовує такі методи: 1) конкретних соціологічних досліджень; 2) математичний; 3) моделювання; 4) психологічний і т. д.

Метод конкретних соціологічних досліджень – прийоми, способи, засоби, спрямовані на збирання, аналіз та оперування правовою інформацією, в ході якої встановлюється соціальна обумовленість тих чи інших норм, ефективність правового регулювання. В межах методу актуальним виявляється соціально-правовий експеримент з використанням державно-правових явищ, можливості їх запровадження в конкретних соціальних умовах.

Математичний метод – прийоми, способи, засоби, спрямовані на аналіз кількісних показників, які відображають стан і динаміку змін того чи іншого правового явища. В межах методу актуальні кібернетичні способи, пов'язані із застосуванням електронних технічних засобів і комп'ютерних технологій як основи юридичних фактів.

Метод моделювання – прийоми, способи, засоби, спрямовані на конструювання ідеальних моделей державно-правових явищ та встановлення характеру можливих їх маніпуляцій за тих чи інших конкретних життєвих ситуацій чи умов. Цей метод покликаний шукати оптимальні варіанти розв'язання конкретних проблем.

Психологічний метод – прийоми, способи, засоби, спрямовані на аналіз психологічних явищ, які впливають на правову діяльність (поступок і проступок); з погляду протиправної дії деталізують наші знання про їх загальні та специфічні риси, спонукають до пошуку точніших критеріїв і процесів правового життя і, відповідно, правильної, адекватної оцінки їх сутності та змісту.

2.7. Юридичний метод

Спеціально-наукові методи – *прийоми, способи, засоби, спрямовані на вироблення нових знань про праводержаву.* Ознаки спеціально-наукових методів: 1) використовуються тільки юридичною наукою; 2) мають за мету формування нових знань про державно-правові явища; 3) формують предмет юридичної науки. Серед спеціально-наукових методів юридичної науки вагоме місце належить формально-юридичному методу або юридичній догматиці.

Юридичний метод – *сукупність прийомів пізнання юридичних явищ за визначеним алгоритмом, який супроводжується використанням спеціальних термінів, визначень і конструкцій.* Ознаки юридичного методу: 1) прийом

сприйняття і мислення з приводу юридичних явищ через систему спеціальних термінів та їх конструкцій; 2) основа набуття явищами юридичного значення як системи юридичних доказів; 3) техніка роботи з нормативно-правовими актами. Особливістю формально-юридичного методу є мислення дефініціями (визначеннями) та юридичними конструкціями, володіння юридичною логікою.

Юридичні явища існують як об'єктивні завдяки системі термінопонять, їх конструкцій, сталість і незмінність яких допомагає правильно орієнтуватися в суспільних відносинах. Основу юридичного явища становить факт. Факт у суспільних відносинах характеризується сталістю, незмінністю, беззаперечною очевидністю, щодо яких формується, сприймається як правильна поведінка людини. Наприклад, зелений колір світлофора гарантує впевненість дій і намірів поведінки конкретного суб'єкта. Знання про факти – важливий орієнтир у системі суспільних відносин, беззаперечність деяких з них дозволяє визначати їх як догми⁶⁸. **Догма права** – предмет юридичних знань, особливий сектор соціальної дійсності у вигляді норм, законів, прецедентів, правових звичаїв, узагальнених відповідно до вимог юридичної практики, основи вирішення юридичних справ, спірних ситуацій. Догма при цьому не є незмінною, їй властива еволюція системи беззаперечних фактів як основи доказу і вирішення суспільних та індивідуальних суперечок відповідно до часу. Право з погляду догми сприймається як сукупність норм, прийнятих і санкціонованих державною владою, тобто ототожнюється норма права і норма закону, що є певною обмеженістю. Згідно з догматичною юриспруденцією, держава і право нероздільні. Держава – це порядок належного, а право – втілення належного.

Лекція 3. Витоки та сутність держави

3.1. Цивілізація та її типи

Цивілізація⁶⁹ – рівень, ступінь суспільного розвитку, його матеріальної та духовної культури. Ознаки цивілізації: 1) етап еволюції суспільства, яке прийшло на зміну первісній організації людей; 2) показник стану суспільства, динаміка його змін; 3) сукупність організаційних засобів і технологій, завдяки яким люди намагаються досягти суспільно значущої мети, яка, своєю чергою, визначається універсаліями культури. В орієнтовно-узагальненому вигляді можна припустити, що витоки цивілізації пов'язані з наявністю держави і права, які втілюють собою принципово іншу, нову організацію і регуляцію суспільства порівняно з попереднім – первісно-суспільним устроєм.

Формуванню цивілізації передувала боротьба людини як біологічного виду за виживання. Властивостями родоплемінної (первісної) суспільної ор-

---

⁶⁸ *Dogma* (грец., лат.) – думка, вчення, постанова.

⁶⁹ *Civilis* (лат.), *civilisation* (англ., франц.) – цивільний, громадянський, державний, політичний.

ганізації були: 1) економіка збирання змушувала самообмежуватися у збільшенні кількості членів суспільства під впливом природного середовища, частиною якого було суспільство, з метою збереження рівноваги у біоценозі⁷⁰; 2) завданням родоплемінної організації було виживання людства як біологічного виду, збереження і продовження роду як необхідної форми існування людей; 3) соціонормативна система регулювання суспільства забезпечувалася потестарною владою і мала родоохоронний характер.

Перехід людства до цивілізації обумовлений кардинальними змінами в економіці, зміст яких полягав у можливості людини впливати на природу, змінювати її під свої життєві потреби, інтереси. Кардинальні зміни позначились як аграрна революція, наслідки якої такі: 1) перехід суспільства до осілого (землеробського) способу життя й оформлення нової системи суспільної організації – сусідської общини; 2) зростання чисельності населення завдяки додатковому продукту; 3) формування певної економічної незалежності суспільства від природних умов буття.

Аграрна революція спричинила кризу потестарної системи організації суспільства, яка зіткнулася з проблемою подолання інформаційного бар'єру в процесі управління. Потестарна організація не мала постійного, професійного, відокремленого від решти членів суспільства апарату управління. Потреба в апараті влади стала нагальною в тих ландшафтно-територіальних цивілізаціях, де вироблення додаткового продукту прямо залежало від колективних зусиль членів усього суспільства. Предметом апарату влади стає контроль за виробництвом і перерозподіл матеріальних благ. Створені зусиллями членів суспільства матеріальні блага належали апараті влади, який і перерозподіляв їх за принципом справедливості між усіма членами суспільства – як тими, хто його безпосередньо створював, так і тими, хто не стосувався виробництва.

Збільшення кількості населення як результату появи запасів додаткового продукту залежало, *по-перше*, від урахування динаміки прогнозованого приросту кількості людей і кількості продукту, *по-друге*, від природно-ландшафтного фактора. Врожайні роки могли змінюватися неврожайними. Таким чином, розвиток общинної цивілізації відбувався в напрямі постійної турботи про приріст як населення, так і продукту. Питання гарантованого додаткового продукту з огляду на кількість членів общини вирішувалися у різний спосіб, наприклад збільшенням посівів, освоєнням нової території, що відповідало екстенсивному шляху розвитку. Але екстенсивна економіка могла забезпечити постійний приріст продукту лише в тих регіонах, які були ризикованими для землеробства. Ризик полягав у тому, що природно-ландшафтний фактор сприяв і великим врожаям, і неврожаю. Це змушувало суспільство пристосовуватися, шукаючи нові місця проживання або освоюючи прийоми впливу на природу, тобто започатковувався перехід до інтенсивної економіки.

---

⁷⁰ *Bio koinos* (грец., лат.); *biocönose* (нім.) – динамічна, здатна до саморегуляції система.

Перехід до цивілізації супроводжувався формуванням системи публічних органів влади, здатної організувати суспільні роботи, з метою мінімізувати наслідки природних впливів. Колективні зусилля на створення додаткового продукту оформили нову систему управління – деспотію, засадами якої став силовий примус у мобілізації населення на суспільні роботи. Деспотія – необхідна умова формування і розвитку общинних цивілізацій. У тих общинних цивілізаціях, де утверджувалася деспотія, були сформовані відомі цивілізації стародавнього світу. Общинні цивілізації, які не потребували переходу до деспотичної організації влади, включалися до інших деспотичних цивілізацій як найбільш конкурентоздатних чи гинули. Можна припустити, що існує зв'язок общинної цивілізації з масштабними суспільними роботами і деспотією. Цивілізаційна історія людства бере початок у трьох цивілізаційних центрах, які, своєю чергою, поглинули локальні цивілізаційні общинні спільноти: Єгипет (долина Нілу), Месопотамія (долина Тигру та Євфрату), Китай (долина Янцзи і Хуанхе). Трохи пізніше до цих цивілізацій приєднується Індія, а потім цивілізація просувається в нерічкові регіони.

В общинних цивілізаціях, де додатковий продукт не залежав від колективних зусиль, стають можливими відносини обміну (ринкові), ознакою яких є свобода від втручання публічної політичної влади. Так формуються локальні (полісні), землеробські цивілізаційні общини у північному Середземноморському регіоні (греко-римська цивілізація). Домінування парцелярного⁷¹ господарства зробило можливим привласнення виробленого продукту безпосередньо тими, хто його виробляв, без перерозподілу. У відносинах обміну, характерних для цих суспільних общин, у ролі власника обмінних процесів виступає глава роду. У греко-римській цивілізації потреба в тотальній владі, яка б регламентувала виробництво й обмінні зв'язки, була зведена нанівець, у ній не було потреби.

Отже, у переході людства від первісносуспільної організації до цивілізаційної можна виокремити два типи цивілізацій: 1) системоцентристська цивілізація або общинна (домінуюча); 2) персоноцентристська цивілізація або громадянська, яка не отримала широкого застосування. Окрім цього, персоноцентристська цивілізація не виключала системоцентристських етапів у своєму розвитку.

Таким чином, стабільність продукту для життєзабезпечення у системоцентристських цивілізаціях досягається завдяки організації та контролю виробництва і перерозподілу. Деспотія організовує позаекономічний примус, через який із низькою ефективністю виробництва стає можливим вироблення достатньо продукту для споживання. Публічно-владні зв'язки пронизують всю систему суспільних відносин, без яких суспільство як система руйнується. Стабільність продукту для життєзабезпечення у персоноцентристських цивілізаціях досягається через відсутність контролю і, власне, організації самого виробництва, натомість підтримується свобода і

---

⁷¹ *Parcelle* (франц.) – частина, мале.

незалежність виробників матеріальних благ. У персоноцентристських цивілізаціях стабільність продукту для життєзабезпечення досягалася завдяки прийомам позаекономічного примусу лише невеликої частини суспільства, тобто свобода одних забезпечувалася несвободою інших.

3.2. Влада, публічна влада, політична влада

Влада⁷² – здатність (властивість) індивіда або колективу індивідів впливати на свободу, поведінку і діяльність людини чи людей у власних інтересах чи інтересах інших осіб за допомогою тих чи інших прийомів і засобів. Ознаки влади: 1) вольовий, цілеспрямований вплив одних індивідів на інших у досягненні бажаних для них цілей з використанням спеціальних прийомів і засобів; 2) спричиняє конфлікт і супротив; 3) наявність відмінностей в осіб, які мають владу й тих, хто її не має, тобто передбачає для них обмеження. Витоками влади вважається: воля, управління, розвиток. **Воля** – іманентна властивість будь-якої форми матерії. **Управління** – властивість порядку, спосіб існування форм матерії. Воля й управління утворюють підстави для розвитку. **Розвиток** – напрями (еволюція, революція) організації, основу яких визначають кількісні та якісні зміни. У співвідношенні влади і впливу необхідно мати на увазі, що будь-яка влада в основі є впливом, але вплив не завжди є владою. Вплив переважно пов'язаний із психологічними моментами, необхідністю забезпечити бажану поведінку певної особи, колективу. Вплив, як правило, не передбачає свідомого зв'язку, застосовується прямо або опосередковано у супроводі влади.

Влада, насамперед, – це суб'єктно-об'єктні відносини або двостороння взаємодія суб'єкта і об'єкта, які разом утворюють систему владовідносин. Компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що приводить до руху всі її елементи (механізм і засоби взаємодії суб'єкта й об'єкта). Об'єкт влади – пасивна сторона владних відносин (пасивний суб'єкт), яка підкоряється волі владного суб'єкта. Суб'єкт влади – активна сторона владних відносин (активний суб'єкт), дії якої спрямовані на об'єкт цих відносин для вчинення або невчинення тих чи інших дій. Владні відносини (як методи здійснення влади) – визначені прийоми, способи, засоби, через які нав'язується воля носія влади підлеглим. Суб'єкт виражає зміст владних відносин через: наказ, підкорення, покарання, нормування. Засоби (ресурс) – здатність і можливість здійснювати свою волю (тактика, патронаж, адміністрування, примус, залякування). Владні відносини характеризуються двома аспектами: 1) зовнішнім (атрибутивно-субстанційним чи директивним) – це принцип порядку, котрий віддаляє правителя від підданих і наказує, яким чином більшість має підкорюватися командній меншості; 2) внутрішнім (реляційним чи функціональним або комунікативним – принцип дії самої влади, на яку очікує суспільство. Реалізація влади (або механізм) передбачає: 1) наявність у суб'єкта волі до влади, бажання володарювати і готовність

---

⁷² Право, сила, воля.

брати на себе відповідальність; 2) компетентність – знання суті справи; 3) знання об'єкта; 4) авторитет.

Публічна влада – відокремлена від суспільства група осіб, яка виконує управлінські справи на основі легітимно встановлених повноважень. Ознаки публічної влади: 1) становить систему повноважень; 2) реалізується спеціально вповноваженими особами; 3) легітимність виступає її умовою. Першими формами публічної організації влади вважаються: вождівства, деспотії, імперії, поліси. Публічна влада здійснюється особливими групами людей, які професійно на постійній основі управляють і становлять апарат влади. Волю апарат влади виражає через нормативно-правові акти, як письмові, так і усні. Апарат влади діє за рахунок податків, які сплачує в обов'язковому порядку все населення, підпорядковане владі.

Еволюція публічних владовідносин втілювалася у дві моделі організації: 1) публічні владовідносини з прямим управлінням (або безособова система організації влади); 2) владовідносини з непрямым управлінням (або персоніфікована система організації влади). Пряме управління реалізувалось у полісах під впливом усвідомлення необхідності відокремлення публічних інтересів від приватних, що спонукало до формування системи безособової влади. Непряме управління реалізувалось у вождівствах й імперіях під впливом переважно територіального фактора. Територія імперії та вождівства мала тенденцію до розширення, супроводжувалася проблемою подолання інформаційного бар'єру в реалізації публічної влади. Правитель вдавався до прийому призначення на окремих територіях своїх намісників, наділяючи їх частиною власних владних повноважень. Отже: 1) пряме управління реалізувалось на досить малих територіях, наслідком чого стало формування системи безособового управління у поєднанні з необхідністю відокремлення публічних інтересів від приватних; 2) непряме управління виявило свою ефективність на великих територіях, тобто сприяло формуванню системи персоніфікованої влади.

Політична влада – влада окремих соціальних груп, індивідів, здатних нав'язувати свою волю суспільству. Ознаки політичної влади: 1) частина політики як ознаки асиметричного суспільства, що передбачає різність політично орієнтованих суспільних груп населення; 2) самостійна сфера публічних владних відносин, яка характеризується наявністю різних поглядів на зміст і форми виконуваних публічною владою функцій і завдань; 3) впливає на формування правил легальності й легітимності публічної влади. **Політика**⁷³ – публічна діяльність людей, що ґрунтується на вмінні домовлятися про спільні дії та погляди у процесі спілкування. Спільні дії характеризуються, насамперед, зіткненням різних інтересів, а тому виявляють можливість впливу і взаємовпливу між людьми з приводу нагальних проблем. Отже, спільні дії формують основи суспільної політики, яка вирізняється відкритим спілкуванням, у ході якого узгоджуються гру-

---

⁷³ *Politika* (грец., лат), від грец. *polis* – спільна дія.

пові та суспільні інтереси. Основу політики (політичної влади) як частини публічної сфери суспільства визначають переважно горизонтальні, а не вертикальні, як для публічної влади, зв'язки. Горизонтальні зв'язки, що становлять зміст політичної влади, обумовлені відкритістю їх учасників, їх готовністю до дискусії та конкуренції, викликані необхідністю донести до суспільства той чи інший інтерес як правильний. Горизонтальні зв'язки: 1) дозволяють відрізнити політику від інтриги; 2) передбачають, що будь-хто може стати суб'єктом політики; 3) передбачають, що будь-що може стати предметом політики.

Політична влада двоаспектна: 1) комунікативна; 2) адміністративна. Комунікативний аспект вичерпується об'єктивною необхідністю погоджувати суспільні дії з огляду на територіальну єдність, а адміністративний – легітимністю публічної влади, яка досягається функціонуванням політичної системи суспільства. Мета політики, політичної влади, політичної системи суспільства – внутрішня самоорганізація і зняття соціальної напруги в суспільстві, збереження його цілісності. Легітимність політичної влади передбачає впорядкування сфери політики з огляду на реалізацію можливостей членів суспільства займатися політикою, отже, дотримуватися правил політичного життя. Саме з політичною владою пов'язані витoki держави.

3.3. Деспотія і держава

Деспотія⁷⁴ – історично перша публічно-політична силова організація суспільства. Ознаки деспотії: 1) абсолютне підкорення людини правителю; 2) “сила”⁷⁵ є визначальною ознакою публічно-політичної організації; 3) публічна і політична влади не розділені, фокусуються в особі правителя. Силова ознака деспотії визначає її як ніким і нічим не обмежену, абсолютну владу однієї людини чи групи людей, яка у Новий та Новітній час реалізувалася у вигляді тоталітаризму⁷⁶.

Деспотія генетично пов'язана з обцинним способом існування людства, виявляє власну необхідність в обцинній етиці, психології, системі цінностей, означає безумовне підкорення людини інтересам суспільства. Економіка виробництва обцинного типу потребувала тотальної регламентації всього комплексу відносин, пов'язаних з виробництвом, накопиченням, розподілом і споживанням. Особливої ефективності остання досягає в умовах об'єктивної потреби у виробництві на основі колективних зусиль. Саме тому виникла потреба у публічно-політичній владі силового типу, здатній заради збереження системи мобілізувати населення для виконання виробничих та оборонних завдань. Іншими словами, вижити за тих умов

---

⁷⁴ *Despoteia* (грец., лат.) – необмежена влада.

⁷⁵ Активна можливість людини чи групи людей діяти з метою фізичного чи морального впливу на іншу людину чи групу людей; як суб'єктивне вираження волі межує зі стихійністю.

⁷⁶ *Totalis* (лат.) – цілий, повний.

могли лише цивілізаційні спільноти, в яких формувалася деспотична організація влади.

Інформаційний бар'єр в управлінні деспотія долає за допомогою бюрократичного апарату, який діє за територіальним принципом. Соціальну структуру в умовах деспотії визначають дві основні групи населення: 1) общинники-землероби; 2) чиновники. Чиновники формували ієрархічну структуру, статус учасників якої залежав від становища у системі перерозподілу, на вершині якої перебував деспот (правитель). Разом з деспотичною організацією управління виникає офіційне нормотворення (законодавство). Офіційні норми підтримували фактично вже сформовану соціальну ієрархію, регламентували процес праці, перерозподілу, формальну нерівність у сфері як позитивної поведінки, так і покарання за порушення офіційних приписів. Законодавство не захищало індивідуальні або колективні інтереси, а оберігало систему в цілому. Будь-які порушення офіційно встановленого чи санкціонованого порядку розцінювались як непідкорення владі, як посягання на систему, але не посягання на життя, здоров'я окремих індивідів чи колективів.

Різницю між державою і деспотією ліпше сприйняти на основі порівняння, яке зробили свого часу грецькі, а потім римські мислителі. Держава сприймалась як досягнення цивілізації античного поліса, а деспотія – надбання варварів, які у своєму розвитку не дійшли до державно-правового спілкування, до цивілізації грецького поліса. Влада деспота над підданими – не державна влада. Виникнення держави недостатньо розглядати лише як перехід суспільства до професійного управління. Держава як публічна, політична організація виникає, на відміну від деспотії, в умовах: 1) наявності економічної свободи домінуючої частини суспільства; 2) у суспільстві мають місце процеси в економіці, які здатні саморегулюватися без втручання публічних органів влади.

3.4. Сутність держави

Досліджуваний об'єкт у процесі наукового пізнання сприймається, *поперше*, як явище (або явленість), подібно до зовнішньої оболонки, *подруге*, як сутність. Якби явище і сутність збігалися у першому наближенні до об'єкта, то потреби в науковому дослідженні взагалі не виникало б. Явище стає відомим суб'єкту вже у процесі їхньої повсякденної практики. Сутність явища може бути виявлена лише за посередництвом спеціалізованої діяльності – науково-дослідної. Тому найпершим завданням будь-якої суспільної науки є виявлення, з'ясування, уточнення саме сутності досліджуваного явища. Сутність існує лише в явищах і виявляє себе через явище як наявне власне буття.

Сутність – *головне в явищі те, що визначає його природу*. Ознаки сутності: 1) зміна сутності веде до зміни самого явища; 2) сутність явища лише одна; 3) сутність є стрижнем змісту явища. **Сутність держави** – *влас-*

тивість, яка полягає у здатності держави забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб суспільства, а також створювати умови для можливого за наявних конкретно-історичних обставин задоволення потреб та інтересів окремих індивідів та їхніх спільнот (національних, соціально-економічних, демографічних, релігійних тощо). Ознаки сутності держави: 1) фундаментальна незмінна властивість держави; 2) визначає функціональну спрямованість державної організації; 3) формує зміст державної організації. Сутністю держави вважається система найістотніших зв'язків, відносин, властивостей і тенденцій розвитку, які забезпечують якісну визначеність держави як явища певного роду. Один із цих істотних зв'язків – зв'язок держави із суспільством, у процесі якого вона саме задовольняє необхідні соціальні потреби.

Пізнання сутності явища зазвичай супроводжується суб'єктивним характером отриманих результатів, які, на відміну від природничих наук, виявляють як мінімум три результати: 1) онтологічний; 2) гносеологічний; 3) соціальний.

Онтологічний⁷⁷ **результат сутності пізнання** передбачає, що у процесі пізнання дослідник звертає увагу на дуалістичний характер об'єктивної дійсності: *по-перше*, той, який є зовнішнім, сприймається органами чуття; *по-друге*, той, який є внутрішнім, сприймається розумом. Суб'єкт пізнання сприймає лише зовнішні ознаки, узагальнивши їх на раціональному рівні умовиводів, проникає в сутність об'єкта дослідження.

Гносеологічний⁷⁸ **результат сутності пізнання** передбачає, що у процесі пізнання дослідник звертає увагу на можливу ілюзорність, однобічність пізнавальних образів, які він отримав зі спостережного явища, що є наслідком обмежених можливостей самої людини у відображенні дійсності як органами чуття, так і розумом, а з іншого боку, наслідком рівня суспільного розвитку, конкретно-історичного характеру суспільної свідомості. На кожному конкретному етапі розвитку людства відбувається розширення пізнавальних можливостей людини за допомогою наукових засобів пізнання, а відтак, проникнення нею в сутність явищ. Адже, як відомо, ми можемо пізнавати лише за даних нашої епохою умов і лише настільки, наскільки ці умови дають нам змогу це робити. Тобто пізнання окремого індивіда обмежене не тільки суб'єктивно, але й об'єктивно. Об'єктивно воно обмежене складністю і суперечливістю об'єкта пізнання, наявними можливостями кожної історичної епохи, рівнем суспільної свідомості, який зумовлює наявність відповідного досвіду, знань і науково-технічних можливостей.

Соціальний⁷⁹ **результат сутності пізнання** передбачає, що у процесі пізнання дослідник не може оминати власних переконань щодо пізнаваль-

---

⁷⁷ *Ontos, logos* (грец., лат.) – суще, вчення про суще, буттєве.

⁷⁸ *Gnosis, logos* (грец., лат.) – знання, учення про знання.

⁷⁹ *Socilis* (лат.) – суспільний, громадський, спільний.

ного об'єкта, які він має і які сприяють, впливають на напрями дослідження, як і особливості суспільних відносин, що часто штовхають суб'єкта пізнання на спотворене, суб'єктивістське відображення дійсності. Соціальна сутність явищ – здатність слугувати засобом задоволення потреб (інтересів) тих чи інших суб'єктів суспільства. Соціальній сутності явищ корелює потребовий підхід, який інтерпретується як виявлення історично зумовлених певних потреб різних суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції (як потенційної, так і реальної) тих або інших предметів, подій, процесів у задоволенні таких потреб.

3.5. Типи держави

Тип⁸⁰ **держави** – система поділу держав на групи за найбільш значущими рисами та особливостями, які набуваються відповідною епохою і характеризуються загальними суттєвими ознаками. Ознаки типу держави: 1) основу класифікації визначають не тільки видові ознаки (поверхня), але й родові (глибина, суть); 2) тип держави базується на єдиній суттєвій властивості; 3) суттєвий вплив на критерії типології держави має світогляд.

Проблема типу держави вперше постала в Давній Греції, яка звернула увагу на розрізнення демократичних і недемократичних держав. В основу поділу покладена виявлена закономірність залежності державної влади і соціальної групи диференційованого суспільства. Закономірність полягала в тому, що влада держави набуває нових властивостей залежно від того, який клас чи соціальна група перебувають у владі. Виявлена закономірність дозволила визначити *К. Марксу* і *Ф. Енгельсу* формаційні типи держави. В основу критерію покладено класові інтереси.

Цивілізаційна типологія держав передбачає поділ усіх суспільств та їх держав, які існували у минулому й нині, на великі групи (типи): старогрецька, римська, арабська, сірійська, кріто-мікенська, православна, західна, давньосхідна, мексиканська, іранська, китайська тощо. Кожна цивілізація відрізнялася від інших замкненістю, статичністю суспільства, історією, економікою, культурою, психологією, відповідно, типом держави.

Інші типології пропонують, наприклад: 1) типологізувати всі держави на: монархії, аристократії, демократії; 2) класифікувати за формальними ознаками, наприклад, за: а) організацією управління: президентський тип, парламентський тип; б) способом розподілу влади: жорсткий тип, гнучкий тип; в) політичним режимом: тоталітарний тип, демократичний тип.

З погляду права, його тісного зв'язку з державою останні можна класифікувати за двома типами: 1) держава правового типу; 2) держава неправового типу. **Держава правового типу** забезпечує правопорядок, за яким максимально реалізуються свободи індивіда. **Держава неправового (або силового) типу** не обмежена правом, є втіленням сили, а закони, встановлені нею, і є право.

---

⁸⁰ *Typos* (грец., лат.) – відбиток, форма, взірць.

Лекція 4. Генеза держави

4.1. Суспільство і держава

Суспільство⁸¹ – історично сформована сукупність стійких відносин між людьми в межах певної території. Ознаки суспільства: 1) як сфера матеріального світу є основною формою життєдіяльності людей; 2) як системне явище є умовою відтворення людськості; 3) є диференційованим на ті чи інші суспільні групи.

Суспільство як предметно-об'єктна сфера наукового пізнання бере відлік з філософії Нового часу, в межах теорії суспільного договору, відповідно до якого перехід людини від природного стану до суспільного пов'язується з появою держави або рівня цивілізації.

Держава і суспільство тісно взаємопов'язані, але не тотожні. В умовах держави суспільство не перетворюється на державу, лише виокремлює частину власного простору для державної організації, продовжує функціонувати в умовах держави. Суспільство і держава є двома рівнями суспільної організації, де державний рівень вищий за суспільний, але умова функціонування державного рівня – обов'язкове функціонування суспільства як базового для держави. Руйнування суспільства автоматично призводить до руйнування держави. Тобто держава – це багаторівневе суспільне явище, здатне функціонувати включенням суспільства у свою організацію. Сучасні уявлення, усвідомлення, судження про державу залежать, з одного боку, від розуміння різниці між суспільною і державною організацією (або між суспільством і державою) як таких, що співіснують, з іншого боку – від критеріїв держави, що, як свідчить досвід, є найбільш складним, суперечливим і неоднозначним у вітчизняному пізнанні. До розуміння суспільної та державної організацій залучимо інтересово-потребовий підхід, згідно з яким мета суспільної та державної організацій – збереження цілісності суспільства та його відтворення як основної форми життєдіяльності людей. Організація не може відбутися без урахування потреб окремої людини, груп людей як основи інтересу. Тобто держава і суспільство є втіленням інтересів, спрямованих на реалізацію потреб. Держава є втіленням публічних інтересів, суспільство – приватних. Публічні інтереси можна уявити як момент певної єдності суспільства, його членів з приводу належної організації влади як системотвірного елемента суспільної єдності. Приватні інтереси – інтереси окремих осіб, сімей, родів, груп тощо. Здатність членами суспільства усвідомлювати ідею публічних і приватних інтересів можна розглядати як умову держави, яка реалізувалася далеко не в усіх суспільствах як минулого, так і сьогодення. При цьому сама різниця між приватними і публічними інтересами дуже специфічна, залежить від традицій організації самого суспільства.

---

⁸¹ *Society* (лат.) – спільність.

Суспільний інтерес та його форми прямо чи опосередковано залежать від владного питання. Тобто інтерес здатен існувати, якщо є умови його відтворення та реалізації. Суспільна влада як прояв потребово-інтересового підходу характеризується такими етапами-рівнями: 1) суспільно-потестарною організацією влади; 2) суспільно-публічною організацією влади; 3) суспільно-політичною організацією влади. Зазначені риси є як проявом етапів розвитку влади, так і рівнем організації. Спільне для всіх етапів-рівнів: 1) використовує силу з метою досягти підпорядкування своїм командам; 2) претендує на легітимність владних команд. Виокремлені етапно-рівневі риси: потестарність, публічність, політичність – акцентують увагу на розвитку самого суспільства, укладенням його організації. З погляду території відбувається перехід від влади роду (родоплемінна організація) до влади простору (адміністративно-територіальна організація). В межах публічної риси акцентується увага на виокремленні спеціальних людей, що займаються владою професійно. Політичний аспект характеризується конкуренцією за владу між різними суспільними (політичними) групами.

4.2. Громадянське суспільство

Громадянське⁸² **суспільство** – *об'єктивно сформований, інституційно виражений у вигляді органів місцевого самоврядування порядок суспільних відносин, основою яких є визнання самим суспільством потреб справедливості та ступеня досягнутої свободи.* Ознаки громадянського суспільства: 1) сфера місцевого самоврядування, вільна від втручання державної влади; 2) активний вплив на державну владу завдяки політичній системі як невід'ємну складову громадянського суспільства; 3) показник реалізації демократії, верховенства права або свобод у цілому. З урахуванням історії суспільного розвитку, його організацій (потестарність, публічність, політичність) громадянське суспільство є показником стану взаємовідносин державної та суспільної організації.

Загалом в юридичній літературі виокремлюються два підходи до характеристики громадянського суспільства: 1) громадянське суспільство є певним станом суспільства, яке функціонує на основі юридично закріплених і забезпечених прав людини, які в кількісному та якісному вимірі створюють вільну від втручання держави сферу цивільного (приватного) життя, спрямоване на реалізацію індивідуальних і групових інтересів або своєрідний продукт розвитку держави на засадах права; 2) громадянське суспільство є позадержавною сферою суспільних відносин та їх інститутів, у межах якого можна виокремити два погляди: а) громадянське суспільство як інституціональне утворення неполітичного характеру, своєрідна реалізація індивідуальних і групових інтересів; б) громадянське суспільство є політичним інститутом, сенс якого – контроль державної влади.

---

⁸² *Politia* (лат.) – община, форма соціальної (колективної) організації людей, на товп дружніх людей, місцева спільнота, місцева організація та частина суспільства.

З погляду системного підходу громадянське суспільство в умовах державної організації функціонує як саморегульована організація, яка детермінує державну організацію. **Саморегулювання** – така властивість системи, яка організовується самостійно, незалежно від зовнішнього впливу. Саморегульовний аспект звертає увагу на те, що громадянське суспільство саме визначає параметри і межі втручання держави, її завдання. У цьому аспекті можна говорити про право громадянського суспільства на формування державної влади. Саморегулювання і регулювання як родові поняття позначають факт наявності двох джерел правильної (правомірної) поведінки. Перше джерело – державна регламентація, яка на основі потребово-інтересового підходу фіксує належну модель поведінки у суспільстві, друге – суспільна регламентація (саморегулювання), яка вдається до такої моделі суспільної поведінки її членів, які є проявом того ж потребово-інтересового підходу. Баланс між регулюванням та саморегулюванням досягається лише тоді, коли досягнута загальна рівна свобода, дотримується принцип формальної рівності. З урахуванням єдиного потребового підходу, на основі якого формуються різні інтереси, державна регламентація переважно опікується потребовим аспектом, водночас суспільне саморегулювання є проявом різності інтересів його суспільних груп чи окремих членів. Неможливо однозначно визначити, яка модель буде правильною. Виключна опора на державну регламентацію фактично створює умову консервації моделі суспільної поведінки як належної, виключає можливість її корекції з огляду на наявні інтереси. Опора на фактичну суспільну поведінку або саморегулювання створює умови певної стихії, що межує із втратою цілісності.

Співіснування регулювання і саморегулювання досягається *по-перше*, завдяки свободі та рівноправності як визначальних в усвідомленні справедливого; *по-друге*, через механізми саморегулювання громадянського суспільства, в котрих проявляються свобода і рівноправність, до яких можна зарахувати: 1) приватну власність, вільну економічну конкуренцію (*економічний механізм*); 2) ліберальну демократію, вільну політичну конкуренцію (*політичний механізм*); 3) правовий спосіб вирішення спорів (*судово-правовий механізм*).

Отже, перехід до громадянського суспільства й обмеження державного управління відбуваються заради спільного блага, тобто відповідають інтересам індивідів, оскільки, чим більший обсяг державного управління, тим імовірніше порушення принципу формальної рівності.

4.3. Права людини

Права людини – правові можливості реалізації усвідомленої індивідуальної свободи, обумовленої соціально-економічним рівнем розвитку суспільства. Ознаки прав людини: 1) явище соціально-історичне; 2) законодавче закріплення прав людини визначає їх як юридичне явище; 3) виступають соціально збалансованими можливостями як результат “урівноваження” ін-

тересів людини та суспільства у вигляді кількісних і якісних показників (параметрів, стандартів). Сучасна теорія прав людини оперує двома підходами: 1) концепція природних прав людини (внормована свобода); 2) концепція встановлених прав людини (можливості, юридичні надбання).

Норми права і права людини – явища різночасові. Вирішальним етапом у розвитку прав людини стали буржуазні революції XVII–XVIII ст., які висунули принцип формальної рівності, законодавче закріплення якого прискорило переведення прав людини в юридичну площину, на основі якої стало можливим сформуувати кількісно набір, власне, прав людини.

Сучасна теорія прав людини оперує певним колом терміно-понять, а саме: “права людини”, “права і свободи людини”, “основні права людини”, “абсолютні права”, “права людини і громадянина”, або “права громадянина” і “права особи” тощо. З огляду на це виникає потреба уточнення їх онтологічного значення. Категорія “права громадянина” часто використовується в одному значенні з категоріями “права людини”, “права особи”. У розгляді проблеми прав людини не вбачається принципових відмінностей між категоріями “людина”, “особа”, “громадянин”. Застосування терміна “особа” для позначення поняття суб’єкта прав людини видається неадекватним, оскільки у класифікаційній схемі прав людини цьому терміну відповідає категорія особистих прав. Іншими словами, використання терміна “особа” для позначення носія прав людини призводить до необґрунтованого зменшення кола суб’єктів – носіїв цих прав. Як і застосування словосполучення “основні права людини”. Акцент на “основні” або “абсолютні” права людини немовби відокремлює ті права, які одержали своє юридичне закріплення, і робить їх реальним предметом дослідження в галузі права. У різноманітних законодавчих документах (зокрема, міжнародно-правових), у науковій та публіцистичній літературі поряд з категорією “права” зустрічається термін “свободи”, які можна сприймати як синоніми.

Свобода – внутрішній стан людини і можливість втілення його окремих елементів у конкретній формі діяльності. Право є принципом свободи, або легітимна претензія людини на свободу. Важливе звернення на співвідношення свободи і необхідності як визначальних у праворозумінні. *По-перше*, абсолютизація необхідності як прояву свободи фактично створює підґрунтя фатальності, залежності людини від умов середовища, в якому вона перебуває. За таких умов свобода перестає бути основою діяльності людини, необхідність підміняє свободу, отже, людина втрачає можливість будь-що змінювати в собі й навколо себе. *По-друге*, абсолютизація свободи як прояву необхідності фактично виключає необхідність, натомість пропагується ідея вседозволеності й необмеженої свободи. Людина втрачає здатність усвідомлювати будь-яку відповідальність. Отже, свобода – категорія багатогранна, складена, історично змінна, проявляється у відповідних формах (рівнях). 1. Свобода як воля – внутрішня характеристика людини, її соціально-природна властивість, що відрізняє її від інших живих організмів. Воля є усвідомленням людиною своєї індивідуальності. В юридичній

площині свобода волі реалізується через такі якості, як правоздатність і дієздатність. Цей рівень свободи вихідний. 2. Свобода як стан особистості, або фактичне становище людини у суспільстві. На цьому рівні через категорію “свобода” відображається не стільки досягнутий рівень самопізнання людиною своєї індивідуальності, скільки пізнання законів природи і людського буття в цілому. Цей рівень характеризується вивільненням людини від впливу чужих їй сил, експлуатації, обмеження, пригнічення. В юридичному сенсі свобода людини оформлюється у вигляді рівноправності, заборони будь-якої дискримінації її людської гідності. 3. Свобода як основа взаємовідносин людини і суспільства, людини і держави відображає свободу діяльності людини, вибір власної поведінки у стосунках з іншими людьми, суспільством. В юридичному сенсі свобода отримує вираження через конкретні права, наприклад право на свободу слова, право вибору місця проживання тощо. Насамкінець, свобода як етико-правова категорія реалізується через здатність людини підкорюватися її нормативно-правовим вимогам, які виступають показником розвинутості суспільства, його державної організації.

Чинники, які детермінують зміст та обсяг прав людини, формують: 1) антропні інтереси (потреби) людини як біосоціальної істоти; 2) внутрішньо-соціальні умови існування та розвитку відповідного суспільства; 3) зовнішні (міжнародні), які помітно зростають. Щодо впливу останніх, то він характеризується нерівномірністю і визначається тим, якою мірою відповідна держава інтегрована в систему глобальних міжнародних зв'язків.

Система прав людини включає: 1) правовий статус людини-індивіда; 2) правовий статус людини-громадянина. Внутрішня структура правового статусу оперує елементами: 1) негативний статус; 2) активний статус; 3) позитивний статус. Негативний статус утворюють права, які окреслюють сферу свободи життєдіяльності, в яку не може ніхто втручатися. Конкретизація цього статусу дозволяє виокремити: 1) право на повагу гідності людини (звернення чи покарання, які супроводжуються приниженням її гідності); 2) право на особисту свободу і недоторканність (заборона силового примусу до праці); 3) право приватної власності (бути власником, що означає вільно володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном) і право успадковування; 4) недоторканність власності, включаючи заборону конфіскації майна як виду покарання (якщо майно набуто злочинним шляхом, то потерпіла сторона могла вимагати компенсації шкоди, але не конфіскації); 5) недоторканність приватного життя; в різних правових культурах у міру їх розвитку діють різні стандарти: у США несанкціонований пошук речових доказів у смітнику підозрюваного вважається порушенням приватного життя, а в РФ поліцейське переслідування без порушення кримінальної справи не вважається втручанням у приватне життя; 6) право на захист своєї честі й доброго імені. Цим стверджується межа висловлювання і поширення думки і переконання; 7) таємниця комунікацій; 8) недоторканність житла; 9) право на етнічну і культурну самоідентифікацію; 10) свобода

переміщення і вибору місця проживання за умови, що людина законно перебуває на території держави; 11) свобода совісті та віросповідання; 12) свобода підприємницької діяльності; 13) право на вільний доступ до освіти і культурних цінностей; 14) свобода творчості та викладання. Право на життя (включає право не бути підданому смертній карі), проголошене в Європейській конвенції, гарантоване Конституцією, правом як таким важко розглядати. Життя не є благом, на яке можна мати право чи не мати. Життя, як і смерть – це доля, фатальність, щаслива чи нещасна, але не право. Будь-яке право можна порушити, а потім відновити, право на життя відновити вже неможливо. Заборона смертної карі не означає права життя.

Активний статус утворюють права на участь у формуванні та здійсненні державної влади і місцевого самоврядування, на участь у публічному житті як особисто, так і спільно з іншими, право на самозахист: 1) свобода висловлення думки і переконань; 2) свобода інформації та засобів масової інформації; 3) право на об'єднання, включаючи право на створення професійних і конфесійних спілок; 4) право громадян на проведення публічних заходів, свобода зібрань і маніфестацій; 5) виборчі права громадян; 6) право на референдум; 7) право петиції; 8) право на місцеве самоврядування; 9) право на самозахист і запобігання правопорушенням, необхідна самооборона. Прав на участь в управлінні справами держави, як і відправлення правосуддя, рівного доступу до державної служби не існує. В управлінні державою беруть участь не громадяни, а посадові особи держави. У відправленні правосуддя беруть участь не громадяни, а процесуальні фігури, визначені законом. Доступ до державної служби передбачає низку умов, а не лише факт громадянства.

Позитивний статус утворюють права на державний захист правової свободи, права на державне забезпечення безпеки. Ці права можна розглядати як гарантії прав і свобод, перерахованих вище. До них належать: 1) право на захист від правопорушення, особливо злочину, захист прав, порушених злочином чи іншим правопорушенням; 2) право на державно-владну компенсацію збитків, завданих правопорушенням, включаючи право на відшкодування збитків, завданих діями органів державної влади та їх посадовими особами; 3) права, що забезпечують доступ до правосуддя (оскарження рішення і дій державних органів влади і посадових осіб, право на захист прав і свобод адміністративним судом або конституційною юрисдикцією); право особи на вирішення судом питання правомірності його затримання; 4) основні процесуальні права: право на справедливий розгляд, неупереджений суд (заборона передачі права доведення невинуватості обвинуваченого, тлумачення нерозв'язаних сумнівів винуватості на користь обвинуваченого, можливість прямо не давати свідчення проти себе і своїх близьких, недопустимість повторного осуду за один і той же злочин); право вибору судді та розгляд справи судом присяжних; право на перегляд вироку вищим судом; право на кваліфіковану допомогу юриста.

Система прав людини з погляду її складових адекватна наявній системі гарантій прав людини (соціально-правовий механізм гарантій прав лю-

дини): 1) система реалізації прав людини (нормативна); 2) система захисту прав людини (судова); 3) система охорони прав людини (правоохоронна). Забезпечення, захист, охорона виступають родовими поняттями стосовно гарантії прав людини. Аспект реалізації механізму гарантії прав людини звертає увагу на умови як відправні у існуванні прав людини, яким корелює установчий характер. Ключовим є момент меж прав людини, їх конкретизації у нормі. Захисний аспект акцентує увагу на можливості відновлення права людини, яке було порушено. Переважно йдеться про юридичні засоби, прийоми, способи безпосереднього захисту вже порушених прав і свобод, а також порядок поновлення таких прав і порядок застосування санкцій до винних в їх порушенні. Охоронний аспект звертає увагу на наявність дійових способів, засобів, які постійно підтримують систему прав людини. Взаємопов'язані заходи спрямовані на запобігання правопорушенням, установлення та знешкодження умов і причин, які їх породжують. Таким чином, гарантії прав і свобод відображають досягнутий ступінь розвитку сфер життя як окремо взятої особи, так і суспільства в цілому. Їм притаманні такі ознаки: нормативність, доцільність, формальна визначеність, виступають втіленням справедливості, системність, фундаментальність, безперервність дії, значущість, забезпеченість державою, універсальність, пріоритетність, індивідуальність дії.

4.4. Політична система суспільства

Політична система суспільства – сукупність явищ політики суспільства, спрямованих на формування, утворення цілісності політичної влади. Ознаки політичної системи як сфери політики суспільства: 1) політична влада не збігається з державною, але тісно пов'язана з нею; 2) формування, конкретизація ідеології, суспільних цілей та цінностей; 3) інтеграція суспільства на досягнення цілей. Головне у розгляді феномена політичної системи суспільства як наукової сфери політології є визначення ролі та місця держави. *По-перше*, політична система суспільства і держава – явища взаємообумовлені; *по-друге*, держава у політичній системі суспільства відіграє головну роль з-поміж інших явищ; *по-третє*, держава і політична система мають самостійну, незалежну сферу суспільної реалізації. Невід'ємна складова частина розвитку держави того чи іншого суспільства – наявність різних суспільних груп, що мають різні погляди на розвиток і безпеку суспільства. Боротьба за владу між соціальними групами інколи супроводжується втратою суспільством цілісності, руйнацією держави. Уникнути руйнівних наслідків цілісності суспільства стало можливим завдяки відокремленню сфери політичного і державного життя шляхом формування правил (норм), дотримання яких спрямовано на мінімізацію політичних наслідків боротьби за державну владу.

Таким чином, держава набуває ознак переважно нормативного явища, соціальна природа якого звужує прояви стихійності політичної влади на

користь нормативно-правового забезпечення. Боротьба за державну владу, яка, власне, і супроводжується певним проявом стихії влади, виявила необхідність визнання політичної системи суспільства як сфери боротьби (конкуренції) за державну владу як ознаки демократії. Державна організація у руслі нормативно-правового забезпечення діяльності її державно-владних осіб набуває властивостей організації, яка стає більш-менш передбачуваною. Політична система суспільства порівняно з державою – менш регламентована сфера суспільних відносин. Як уже зазначалось, подібна вимога має на меті уникнути або мінімізувати негативні наслідки в момент зміни державної влади, яку практично неможливо подолати, коли державна влада і політична влада невіддільні. Отже, факт політичної системи суспільства є проявом, *по-перше*, визнання різних інтересів і поглядів на суспільний і державний розвиток; *по-друге*, держава і політична система суспільства – це явища, які взаємообумовлюють один одного, але є самостійними як вимога сучасної концепції стійкого розвитку. Особливістю політичної системи суспільства є момент утримання і підтримання цілісності суспільства шляхом раціоналізації та конкретизації завдань пристосування до змінних умов соціальної дійсності та їх викликів.

4.5. Правова держава

Правова держава – *ідеальний тип розвинутої держави з позиції наукового знання про правову свободу*. Ознаки правової держави: 1) зв'язаність державної влади правом (верховенство права) або прояв прав людини першого покоління; 2) наявність демократії як принципу формування державної влади; 3) громадянське суспільство як прояв і показник рівня правової свободи. Витоками концепту правової держави можна вважати права людини, реалізація яких визначила необхідність обмеження державної влади шляхом розподілу влад.

Правова держава характеризується історично змінним змістом поняття, що є її особливістю. *По-перше*, у XIX ст. у самій Німеччині, власне, коли й виникло поняття правової держави, сформувалося декілька його значень, які в орієнтально-узагальненому вигляді можна звести до такого: 1) державно-правова організація Німеччини (*Rechtsstaat*), в якій влада правителя та діяльність поліції була взята під суворий контроль закону; 2) штучна (ідеальна) державна організація, яка базується за принципом розподілу державної влади, незалежності суду, законності, наявність демократичної політичної системи, закріплення і захист прав і свобод людини. *По-друге*, у Великобританії з поняттям “правова держава” корелює верховенство права, або панування права (*The rule of Law*). Особливістю конструкції верховенства права, є подвійна її інтерпретація в англійській науковій літературі: 1) політико-правова інтерпретація; 2) процесуальна інтерпретація. В межах політико-правового підходу верховенство права ототожнюється з поняттями “свобода”, “демократія”, “законність” і “правопорядок”, які у своїй сукупності утворюють політичний режим, що сприяє утвердженню правових начал. У цьому руслі верховенство права сприймається переважно як полі-

тичний феномен. Прихильники процесуального підходу розглядають верховенство права як певний обсяг прав людини, процесуальних гарантій і принципів здійснення правосуддя в їх захисті. *По-третє*, у вітчизняній юридичній думці основи вчення про правову державу сфокусувалися у суворому дотриманні законів держави. Тобто правова держава – це держава, в якій функціонування і прояв державної влади “одягнені” в чітко визначені правові форми і, відповідно, визначені правові межі здійснення державної влади. *По-четверте*, з огляду на ХІХ ст. зміст поняття правової держави еволюціонує, тим самим змінюються і уявлення про правову державу. Те, що вважалося максимальним обмеженням влади правом, наприклад, у Німеччині першої половини ХІХ ст., нині таким у тій же Німеччині не вважається. Знання про правову державу постійно накопичуються в міру розкриття того, що ми позначаємо свободою.

Практика функціонування правової держави ХІХ–ХХ ст. дає підстави виокремити три основні групи її характеристик: 1) правова держава організована особливим чином (інституційний підхід); 2) правова держава реалізується за наявності демократії (кількісні показники) і верховенства права (якісні показники); 3) правова держава є соціальною за своєю суттю.

У межах інституціонального підходу правова держава характеризується наявністю належно сформованих інституціональних гарантій правової свободи, які забезпечуються і гарантуються розмежуванням повноважень державної влади як по горизонталі (розподіл державної влади), так і по вертикалі (державний устрій, у тому числі функціонування місцевого самоврядування). Належним чином нормативно оформлені гарантії правової свободи означають що конституція і закони гарантують увесь уявний комплекс прав людини, який у кожній країні має варіативність, але не є суттєво різним, що отримало назву стандарти прав людини.

Функціонування механізму правової держави залежить від політичної системи суспільства, головними ознаками якої є демократія і верховенство права, які в кількісному та якісному вимірі передбачають: 1) верховенство права визначає спрямованість і зміст державної влади; 2) демократія передбачає: загальне право голосу, пасивну і активну рівність у виборах, таємне голосування, прямі вибори тощо; 3) розподіл влади як умова недопущення концентрації влади в одних руках; 4) правозаконність у роботі державних органів передбачає їх зобов'язання перед громадянами та юридичними особами тільки на основі конституції чи закону або іншого загального юридичного акта; 5) судовий контроль діяльності державних органів влади забезпечується незалежністю судової влади і відповідної правової процедури, що дозволяє досягти судової неупередженості, відкритості процедури, реалізації прав на захист і спеціалізовану допомогу, на обґрунтованість вироку, оскарження тощо; 6) конституційна основа законодавчої діяльності означає юридичне обмеження (конституційна демократія) законодавчої влади.

Верховенство права як принцип у вітчизняній політико-правовій думці залишається спірним поняттям. *По-перше*, верховенство права свідчить про позадержавне його походження, в ньому переплітаються правові, полі-

тичні, культурні, етичні мотиви, внутрішньодержавні та міжнародні, національні, цивілізаційні, загальнолюдські аспекти, наукова істина і цінності добра та справедливості, досягнення правової теорії та практичний досвід, правові ідеї та здоровий глузд, що робить неможливим будь-яку спробу дати універсальне визначення. Це підтверджується юридичною практикою Європейського суду з прав людини, який неодноразово акцентував увагу на ситуативності змістовної інтерпретації поняття верховенства права, уникаючи такого домінування, яке можна було поширити на всі без винятку життєві обставини. Отже, в межах верховенства права можна розглядати не лише належне, але й укорінену практику, яка сприймається як належне, перебуває у процесі становлення, стає частиною соціальної реальності. *Подруге*, терміни “верховенство права” і “правова держава” є різними узагальненими назвами практики конституювання свобод. Верховенство конституції та верховенство права – не ідентичні явища, але й не різнопланові. Верховенство права поза верховенством закону може стати шляхом до вседозволеності та свавілля. А верховенство конституції поза верховенством закону призводить до вседозволеності та свавілля, але з боку влади.

4.6. Соціальна держава

Соціальна держава – *різновид правової держави, в якій реалізація соціальних прав або прав людини другого покоління є нормативно фіксованим зобов'язанням (самозобов'язанням) держави.* Ознаки соціальної держави: 1) прояв прав людини другого покоління; 2) результат стабільної та розвиненої економіки; 3) невід'ємна складова сучасної концепції стійкого розвитку.

Загалом ідея соціальної держави достатньо усвідомлена, висвітлена практика її інституціоналізації та функціонування. Але як фундаментальний принцип конституційного устрою викликає дискусії в питаннях визначення змісту, притаманних принципів, співвідношення з традиційними вже конституційними засадами. Насамперед нагальні теоретичні питання, які не отримали достатнього обґрунтування для того, щоб зняти ряд суттєвих суперечностей, – це співвідношення: (1) соціальної держави і держави; (2) соціальної держави і права; (3) соціальної та правової держави.

Масштабна реалізація положень концепції соціальної держави припадає на другу половину ХХ ст., що обумовлено об'єктивними (*науково-технічна революція, глобалізація економічних процесів*) і суб'єктивними (*економічна криза 1930-х рр., Друга світова війна, повоєнна інфляція*) чинниками. Як наслідок, практика державної організації виявляє новаційні, як для держави, завдання, реалізація яких знаходить підтримку у суспільстві. Характерні ознаки новації: 1) напрям діяльності держави, спрямований на згладжування або мінімізацію суперечливих інтересів членів суспільства та їх груп у напрямі забезпечення належних умов життя (*стандарту життя*) всім членам суспільства; 2) формування соціального законодавства. Дійсно, держава як суспільне явище не могла бути осторонь соціальних проблем, більше того, соціальна проблематика є не-

від'ємною частиною державної організації. Але конституювання соціальної проблематики виявилось неоднозначним, якщо не сказати суперечливим і поліваріантним. Необхідно визнати, що практика соціальної держави не мала теоретичного підґрунтя, виявила себе вже як факт, який згодом набув статусу наукової проблеми.

Права другого покоління як такі, що визначили проблематику соціальної держави, суттєво відрізнялися від прав першого покоління, котрі об'єктивувались як результат прогресу свободи і, зрештою, визнання їх державою. Друге покоління прав людини спочатку утверджувалося нормативно, а потім набувало фактичної складової свободи, хоча за своєю суттю є привілеєм, адже ці права формально не рівні, мають їх лише певні особи. Особливість прав людини другого покоління полягає в їх формуванні за рахунок перерозподілу виробленого матеріального продукту, який здійснює держава на користь осіб – членів суспільства, котрі цей продукт не виробляли. Отже, за суттю права другого покоління відкрийовані, своєрідний привілей, який надається не кожному, залежить від наявного матеріального продукту, що розподіляється. Необхідність розподілу є результатом диференціації суспільства, різних матеріальних статків членів суспільства. Розподіл як основа соціальної держави передбачає ряд умов: 1) наявність необхідної кількості продукту (ресурсу) для передачі членам суспільства відповідно до соціальних норм; 2) наявність спеціально вповноважених осіб, які здійснюють процес перерозподілу. Практика соціального перерозподілу або соціальної держави, як правило, стикається (1) з проблемою недостатності матеріального ресурсу для перерозподілу і забезпечення членів суспільства відповідно до норм, які гарантують цей привілей, (2) з неоднозначними критеріями визначення кола осіб, які потребують цього привілею.

Якщо правова держава ставить на перше місце право і права людини як відображення рівня усвідомлення свободи на засадах формальної рівності, тим самим створюючи основи уявлення справедливого устрою, то соціальну державу важко зарахувати до правової. Саме тому соціальну державу можна розглядати лише як різновид правової держави, в якій має місце постійна конкуренція між правовим і соціальним началом. Основу правового регулювання визначає формальна рівність усіх учасників суспільних відносин, водночас соціальні норми спонукають до порушення формальної рівності, отже, є патерналістськими. Саме тому соціальна держава поза правом здатна набувати патерналістської або опікунської організації, з якою корелюють інколи авторитарні, тоталітарні властивості. Право завдяки формальній рівності має за мету мінімізувати наростання патерналізму. Домінування перерозподілу супроводжується наростанням негативних якостей державної організації, а саме: (1) бажання членів суспільства отримувати через державу блага за рахунок конкурентів, за можливості безплатно; (2) як правило, перерозподіл супроводжується корупцією в державно-владних органах.

РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ

Лекція 5. Поняття і структура держави

5.1. Поняття та ознаки держави

Держава⁸³ – публічно-територіальна, інституціональна організація політичної влади суспільства на засадах громадянства, розмежування публічних і приватних інтересів у діяльності уповноважених державно-владних осіб як умова суспільної безпеки і розвитку. Ознаки держави: 1) публічна організація як особливий суб'єкт суспільних відносин у межах певної території; 2) виявляє власну необхідність в умовах наявної суспільно-політичної диференціації, що поглиблюється у вигляді публічного інтересу – умови суспільної цілісності; 3) регламентована діяльність уповноважених осіб – носіїв державно-владних повноважень і компетенцій. Орієнтально-узагальненою ідеєю держави, попри різні підходи, є контроль абсолютизму політичної влади.

Значна група вітчизняних і зарубіжних учених у понятійному аспекті дотримуються формально-логічного підходу⁸⁴. Так, *Леон Дюгі* державу сприймав як політичну організацію, основу якої визначала диференціація людей на тих, хто править, і тих, хто підкорюється; *Габріель Шершеневич* вважав, що держава є об'єднанням людей у межах певної території під єдиною владою. Як похідне від права явище оцінювали державу *Ганс Кельзен* (персоніфікований правопорядок), *Імануїл Кант* (об'єднання людей, підпорядкованих правовим законам), *Георг Гегель* (досконала форма правового життя). Як примусову організацію сприймали державу *Ніколай Коркунов* (монополія примусу, якою володіли державні органи влади), *Карл Маркс*, *Фрідріх Енгельс*, *Володимир Ленін* (машина примусу).

Вітчизняна суспільно-політична та юридична думки характеризуються відсутністю більш-менш сталої аксіоматичної форми поняття держави. Чіткість або аксіоматичність поняття досягається результатом усебічної характеристики явища, дотримання певних організаційних правил. Охарактеризувати державу – означає виявити її ознаки (*що вона означає*) і властивості (*що їй властиве, як прояв призначення*)⁸⁵ шляхом залучення всього кола близьких синонімічних понять. Держава у системі суспільних відносин виступає суб'єктом нарівні з іншими суб'єктами. При цьому як особливий суб'єкт (1) має значний (інколи вирішальний) вплив на саму систему суспільних відносин, (2) визначає і встановлює статуси інших суб'єктів цих відносин, що дозволяє сприймати державну організацію такою, яка

---

⁸³ *Държа* (старорус.) – влада, порядок.

⁸⁴ Коли поняття держави виводиться з логіки взаємозв'язку елементного складу, тобто ототожнюється з її дефініцією, становить синтезоване, абстрактне явище.

⁸⁵ *Властивість держави* – момент виявленого і встановленого головного (сутнісного) прояву; *ознака держави* – момент виявленої та встановленої відмінності від подібних інших явищ.

немов би замінює собою суспільство. Насправді, суспільні відносини існують до держави, в умовах державної організації набувають лише нормативно визначеної або належної форми, необхідної, об'єктивної вимоги, з *одного боку*, предметної діяльності вповноважених державно-владних осіб, з *іншого* – поведінки членів суспільства, про що мовилось раніше.

Держава санкціонується волею інших держав. Факт визнання держави іншими державами є основоположним принципом міждержавних взаємовідносин. Фактори, які впливають на визнання держави: 1) історія суспільного державотворення, згідно з якою певна територія сприймається як сфера виключно того чи іншого державотворчого етносу; 2) право етносу на самовизначення, яке залежить переважно від рівня акцентуалізації його фізичних і духовних сил на власну державну організацію.

З урахуванням ознак, що вирізняють державу з-поміж інших суспільних явищ, можна перейти до характеристики її властивостей як невід'ємних, іманентних. Виявити властивості держави означає завершити її характеристику. Процес виявлення властивостей передбачає оперування уявленнями про внутрішню і зовнішню сторони держави (її елементи, елементи-зв'язки), на основі чого властивості держави будуть відображенням об'єктивної реальності, а не суб'єктивної фантазії. Внутрішня сторона, або якісна, акцентує увагу переважно на порядку організації (структурування), проявом чого є уявлення цілісності держави як самостійного (об'єктивного) явища. Тобто структурна організація визначає: 1) складові та їх зв'язки, спрямовані на утворення цілого; 2) необхідність тих чи інших елементів та їх зв'язків, які утворюють цілісність. У процесі характеристики внутрішньої сторони акцентується увага на змінних процесах, характер яких дозволяє фіксувати момент цілісності досліджуваного явища, або на появі таких змін, що унеможливають цілісність. Виявити характер внутрішніх змін можна лише на основі характеристики зовнішньої сторони держави або кількісної (репрезентативної, атрибутивної). Зовнішня сторона, або взаємодія держави з іншими суспільними явищами, дозволяє зосередитися на кількісних процесах взаємодії, характер яких може означати: (1) підтримання цілісності держави, тобто виконання нею свого суспільного призначення; (2) загрозу цілісності держави, тобто виявлення напрямів можливих змін держави: або модернізація, або її руйнація. Невід'ємні, іманентні властивості виявляються і встановлюються з урахуванням діяльнісного аспекту державної організації.

Держава як суспільне явище є організацією публічною і політичною, де (1) публічний аспект акцентує увагу на наявності спеціальних осіб – уповноважених на організацію і реалізацію суспільного управління; (2) політичний аспект – на наявності суспільних об'єднань осіб, що мають різні, відмінні від решти, інтереси, в тому числі на державну організацію. Публічність і політичність створюють нову, принципово іншу, організацію суспільства, в якій диференціація та ієрархія виступають інструментами формування належного порядку і належної поведінки членів суспільства. Публічність спо-

нукає до виокремлення певних груп осіб, наділених спеціальним статусом, здатних впливати на інших осіб, вимагати від них бажаної поведінки, а за необхідності застосувати примус. Статус цієї групи осіб супроводжується привілейованим становищем, порівняно з іншими членами суспільства як необхідна умова їх статусу і діяльності. Ця група людей визначає і формує статуси інших людей, їх об'єднань як необхідна умова належної суспільної поведінки і суспільного порядку. Отже, державна організація супроводжується визначенням ступеня належної поведінки суб'єктами суспільних відносин як умова, що запобігає суспільному конфлікту або мінімізує його. У свою чергу, уповноважені державно-владні особи як прояв публічного і врахування політичного діють на основі інституційних, нормативно визначених напрямів їх діяльності, що є умовою цілісності, стабільності, передбачуваності розвитку суспільства. Там, де така умова порушується, порушується цілісність суспільства і держави. Ефективність діяльності державно-владних осіб залежить від рівня суспільного усвідомлення і фактичного стану розподілу публічних і приватних інтересів. Тобто (1) публічний аспект акцентує увагу на наявності інституціонально оформленого колективу уповноважених осіб; (2) політичний аспект акцентує увагу на наявності суспільних груп людей, які мають різний інтерес, у тому числі на діяльності уповноважених осіб, особливо на порядок їх заміщення. Власне, державний аспект суспільної організації акцентує увагу на здатності державно-владними особами враховувати інтереси різних суспільних груп у межах певної державної території, для чого використовується система повноважень і компетенції. Отже, формується уявлення належної предметної діяльності цих осіб.

У діяльнісному аспекті кожна держава, що обумовлено соціальною природою її публічно-політичної владної організації: 1) встановлює правила (*нормування*); 2) вирішує спори (*розсудження*); 3) застосовує примус до порушника (*відновлення норми*), що становить предмет юриспруденції, ключовий у діяльнісному аспекті для будь-якого типу і будь-якої форми державної організації. Різниця виявляється лише у ступені диференціації правової дії та ролі правового начала.

Держава виявляє три основні аспекти її характеристики: 1) як публічна організація суспільства; 2) як організація політичної влади різних інтересово-орієнтованих груп суспільства; 3) як апарат держави. **Публічний** аспект організації суспільства визначає державу як особливу щодо інших організацій; від імені держави приймаються нормативно-правові акти, які мають загальнообов'язковий характер для виконання всіма членами суспільства, їх об'єднаннями; держава виступає організатором суспільно важливих робіт і завдань; представляє суспільство за межами певної території; як суспільна організація виступає арбітром між соціальними групами. **Політичний** аспект організації суспільства визначає державу, яка діє, з *одного боку*, в умовах диференційованого суспільства, яке складається з тих чи інших соціальних груп населення, що мають різні інтереси, тобто спонукає

до захисту групових інтересів, а з *іншого* – держава спонукає до формування загального інтересу як умови реалізації групових інтересів, отже, збереження цілісності суспільства. **Апаратно-владний** аспект організації суспільства визначає державу, яка сприймається як організована група державно-владних осіб у вигляді державних органів, державних установ, державних підприємств. Належна організація державного апарату створює основи стабільності безпечного розвитку, ефективність якого досягається співвідношенням приватних і публічних інтересів у діяльності уповноважених державно-владних осіб. Змішування інтересів у діяльності державно-владних осіб створює умови нестабільного розвитку.

5.2. Зміст (структура) держави

Зміст (структура) держави – *структурована певним чином єдність елементів, комбінація взаємозв'язків між якими утворює, утримує і підтримує або виявляє державу як цілісне явище, сприяє пізнанню її властивостей, місця, ролі, призначення в системі суспільних відносин.* Зміст (структура) держави означає: 1) виявлення і встановлення необхідного елементного складу держави як системного явища, який утворює, утримує і підтримує її як цілісне явище; 2) виявлення системотвірного (визначального) елементу структури є необхідною вимогою класифікації елементного складу на визначальні (або фундаментальні) та похідні (*набуті, іманентні, репрезентативні, атрибутивні*); 3) основа характеристики держави. Момент утворення держави акцентує увагу на її суспільному призначенні, а утримання і підтримання відображають напрями збереження цілісності, де напрям утримання вичерпується уявленнями внутрішньої структурної організації держави, а напрям підтримання – на взаємодії з іншими суспільними явищами, характер яких дозволяє виявляти можливі функціональні зміни соціального призначення.

Традиційний в юридичній науці погляд, що зміст держави становлять три основні групи елементів-зв'язків: 1) територія; 2) населення; 3) влада. Дійсно, з *одного боку*, не може бути держави без людей, без території, на якій проживають люди, і без влади, за допомогою якої досягається організація людей на певній території. З *іншого* – така позиція потребує уточнення: *по-перше*, будь-який із зазначених елементів може самостійно презентувати деякою мірою завершене уявлення про державу, на основі сформованої сучасної системи знань у вигляді геополітики, етнополітики і кратополітики; *по-друге*, зазначені три основні групи елементів є, своєю чергою, властивостями самого суспільства, тобто створюють певні труднощі в диференціації суспільства і держави, ідентифікації сфери власне державного; *по-третє*, держава як суспільне утворення потенційно має іманентні властивості суспільства як фундаментальні. В умовах держави фундаментальні властивості виступають умовою формування держави як нової суспільної організації, а також визначають основну спрямованість держави як організації, близької до суспільства, але іншої. Сучасна вітчизняна наукова юри-

дична література поволі звільняється від сформованого погляду на державу виключно як сукупності вищезазначених трьох основних груп закономірностей. Адже наділення держави властивостями суспільства як такими, що стосуються і суспільства, і держави. При цьому не беруться до уваги властивості самої держави. Плутанина із властивостями держави і суспільства втілилась у появі нового словосполучення – “державно-організоване суспільство”, значення якого може бути двояким: 1) що суспільство перетворилось на державу; 2) що суспільство формує державу як необхідну умову його власної безпеки і розвитку.

Суспільство в умовах держави нікуди не зникає, воно продовжує функціонувати, на що ми неодноразово звертали увагу. Вищезазначена група елементів є скоріше умовами, що визначили державу, її базовими (фундаментальними) властивостями, але не іманентними властивостями безпосередньо самої держави.

Отже, у виявленні складових держави необхідно враховувати: *по-перше*, наявність фундаментальних елементів – таких, що визначають державу саме як суспільне явище (населення, територія населення, суспільна влада); *по-друге*, наявність похідних елементів – таких, яких держава набуває або виявляє в ході власного розвитку (апарат державної влади, матеріальний ресурс державної влади, монополія держави на примус, законодавство держави, право, суверенітет державної влади, символи держави, вчення про державу). Таким чином, елементний склад дозволяє: (1) раціоналізувати уявлення про державу як об’єктивну реальність; (2) вирізнити державу від інших подібних їй суспільних організацій (поліс, вождівства, імперія, деспотія).

Фундаментальні властивості можна класифікувати за двома групами елементів держави: 1) субстанційна (народ, територія); 2) інституційна (державна влада).

Іманентні властивості держави або атрибутивна група елементів: 1) апарат державної влади; 2) інфраструктура апарату державної влади, або її матеріальний ресурс; 3) монополія держави на застосування примусу; 4) законодавство держави; 5) право; 6) суверенітет державної влади; 7) символи держави; 8) вчення про державу.

Серед виявленого елементного складу держави значення має системоутвірний елемент, або такий, що визначає напрями елементного складу, впливає на формування уявлень належної впорядкованості. Держава є суспільною організацією, пов’язаною з управлінськими процесами у суспільстві, спрямованість яких в орієнтально-узагальненому вигляді можна звести до безпеки суспільства та його розвитку. Статичним вираженням процесів управління є влада, яка виявляє актуальність в умовах диференціації суспільства, проявом чого є поява осіб як професійних управлінців. На цій основі владу можна розглядати як елемент держави, що є системоутвірним, отже, таким, що визначає напрями формування елементного складу.

5.3. Інститут держави

Інститут⁸⁶ **держави** – структурна єдність елементів суспільної організації, що мають як юридичну, так і фактичну соціальну природу походження, пов'язаних з легальністю і легітимністю державної влади як умови стабільного безпечного розвитку суспільства. Ознаки інституту держави: 1) пізнавальний прийом, який у межах функціонально-інструментального підходу дозволяє фіксувати головне призначення держави; 2) структурна організація держави виявляє себе у фіксованих формах, які мають як фактичну (традиційно-звичаєву), так і юридичну природу походження; 3) властивості держави втілюються в її атрибутах.

Елементна складова, що утворює інститут держави, характеризується певною фіксованістю в системі суспільних відносин, що може бути проявом значущості цих елементів, їх цінності в системі соціальної регуляції у формі, наприклад звичаїв, у подальшому – правових звичаїв, правових норм. Значущі фактичні моделі суспільної поведінки втілювалися і втілюються у формально визначених нормах. Тобто інститут як прийом пізнання передбачає опору на фактичні норми поведінки та юридичні, які в тій чи іншій комбінації формують суспільно значущі правила. Держава як значуща суспільна організація не є явищем суто юридичним, але не може сприйматися виключно явищем фактичним або соціальним.

Атрибут⁸⁷ у контексті елементного складу держави має двояке значення: *по-перше*, невід'ємна, іманентна ознака-властивість держави; *по-друге*, у вигляді чого невід'ємна, іманентна ознака-властивість проявляється і є основою її характеристики. Атрибутивна елементна складова держави проявляється через: (1) іманентні властивості, які впливають з предметної сфери діяльності держави і (2) їх фіксованих форм, здатних, з *одного боку*, представляти державу як самостійно існуюче явище, з *іншого* – характеризувати державу, частиною якої вони є.

До беззаперечних атрибутів держави як фіксованих форм прояву її предметної діяльності можна зарахувати: 1) апарат державної влади (або групу державно-владних осіб, або бюрократію): власне апарат державної влади, апарат захисту державної влади, апарат суду держави; 2) матеріальні ресурси апарату державної влади: інфраструктуру (комунікації) апарату державної влади; систему державних податків; 3) монополію державної влади на застосування примусу; 4) законодавство держави; 5) право; 6) суверенітет державної влади; 7) символи держави (прапор, герб, гімн, мову, святкову дату, столицю, назву); 8) теоретизування з приводу пізнання держави.

Апарат державної влади (атрибут держави) – невід'ємна (іманентна) властивість держави як публічної організації. Апарат державної влади безпосередньо реалізує функцію держави, ефективність якої багато в чому залежить від належної організації самого апарату. Апарат державної влади

---

⁸⁶ *Institutum* (лат.) – встановлення, установа, звичай; організаційно-юридичне закріплення суспільних відносин.

⁸⁷ *Attributum* (лат.) – ознака, властивість.

виявляє себе у міру незалежності від правителя. Відділення апарату влади від правителя мінімізують можливі негативні суб'єктивні впливи на суспільну безпеку розвитку, сприяють професіоналізації державно-владних осіб. Можна припустити, що формуванню апарату влади, який не ототожнюється з правителем, сприяють одночасні дії влади державно-владних осіб (системи безособової влади) і влади правителя (системи особової влади). Апарат влади і правитель не протиставляються один одному, але й не ототожнюються. Безособовий аспект влади ґрунтується на об'єктивному сприйнятті влади, здатної існувати в певний момент і без правителя, що досягається належною діяльністю державно-владних осіб. Особовий аспект влади базується на суб'єктивному сприйнятті влади як вищої посадової особи, що очолює систему державно-владної організації або апарат влади, але не замінює його собою.

Апарат державної влади для реалізації владних повноважень і компетенції потребує необхідної інфраструктури (територіальна карта): шляхи сполучення, оборонні укріплення, захисні споруди тощо, що відповідає уявленням безпечного розвитку. Ефективність апарату влади залежить як від стану інфраструктури, так і від інформації про територіальну карту (кількість людей, корисні копалини тощо). Нерозвинута інфраструктура може стати проблемою для встановлення прямого (безособового) управління. Апарат влади для виконання функціональних завдань потребував професійних державних службовців, що могло вплинути на ефективність апарату, розбудову його інфраструктури. Державні податки є умовою (1) функціонування апарату державної влади відповідно до визначених повноважень і компетенції, (2) використання накопиченого ресурсу для безпечного розвитку суспільства. Історія свідчить, що утримання боєздатного війська неможливе без розвинутої інфраструктури і ресурсного забезпечення.

Установлення монополії держави на застосування примусу впливає з фундаментальних її властивостей в організації суспільних відносин на засадах безпеки і розвитку. Монополізація суду, призначення якого розв'язання конфлікту в суспільстві, мала своє обґрунтування: *по-перше*, це відмова від можливості розв'язання конфліктів у приватний спосіб на засадах таліону, кровної помсти тощо; *по-друге*, формування незалежного від волі правителя апарату державної влади сприяло формуванню однакових, єдиних вимог дотримання встановлених правил і санкцій за їх порушення підвладними суб'єктами в межах усієї території держави, що було ознакою законності та правопорядку і наслідком певного стабільного (передбачуваного) розвитку.

Діяльність державно-владних осіб (апарату влади) спонукає до встановлення єдиної системи органів влади як у центрі, так і на місцях, відповідно до розмірів території. Система примусу потребувала єдиних правил-приписів для населення відповідної території, на яку поширюється система управління. Основу діяльності державно-владних осіб становлять норми, відповідно до яких визначаються повноваження чиновників. Досконала

юридична форма спроможна значною мірою унеможливити волюнтаризм і зловживання владою за рахунок застосування процедури прийняття рішень, установлення негативних наслідків та юридичної відповідальності за порушення юридичних вимог у здійсненні влади. Однаковість правил поведінки, як однаковість вимог в їх дотриманні на всій території держави, спонукає до законотворення, отже, формування законодавства держави. Законодавство держави – форма реалізації волі правлячих суб'єктів. Актуальність законодавства стає дедалі помітнішою лише за умов, коли апарат влади достатньо незалежний від волі правителя, тобто посилюються вимоги однаковості правил поведінки і вимог застосування санкцій за їх порушення як у сфері публічних інтересів, так і в приватній. Владно-державні приписи набувають правового характеру лише за умови відповідності їх волі та інтересам народу, легітимності державної влади, відповідності приписів ідеологічним і моральним засадам суспільства та внутрішнім законмірностям права у конкретному суспільному об'єднанні.

Ефективність законодавчого оформлення волі правлячого суб'єкта, як свідчить практика, не може обійтися без урахування звичаїв, традицій людей (населення), що позитивно впливає на сприйняття людьми необхідності державної влади, виконання вимог закону як умови уявлення населенням безпечного розвитку, якого свідомо дотримується державна влада. Отже, державна влада допускає межу власного регламенту впливу на суспільні відносини. Вже в античні часи усвідомлювався факт, що право може дати владі міру, обмежити її в інтересах народу, а держава, в якій закон суперечить людській природі та не слугує загальному благу, швидко загине. На цій основі влада залучає право країни в контекст власного розвитку як умови її легальності та легітимності. З погляду права держава стосовно людей виступає необмеженим всемогутнім правопорядком. Держава через інструмент влади забезпечує правову свободу. Є держави, які гарантують весь уявний комплекс свобод, а є держави, схильні забезпечувати “мінімум мінімум”. Але головне те, що всяка держава пов'язана правом у міру її цивілізованості, розвитку правової культури. Міра пов'язаності держави свободою буде різною як у діахронному, так і в синхронному зрізах. Правотворення поступово опосередковується державою через диференціацію суспільства і правової дії. Опіка держави правом нерідко призводить до викривлення у приписах держави волі суспільства. Невідповідність приписів держави суспільним потребам та інтересам не перетворює їх на правові норми, і вони залишаються лише приписами держави, ідеологічними чинниками державної політики. Як наслідок, народ в усіх тлумаченнях процесу об'єктивації правових норм не виступає суб'єктом такої об'єктивації, тому що за таким підходом об'єктивація завершується прийняттям законодавчого акта загальнообов'язкового характеру. Звідси й помилкове розуміння “об'єктивованих” законодавчих актів, їх незалежності від окремої особи, суспільних груп тощо. Насправді у цьому випадку можна говорити не про їх незалежність, а про відірваність процесу творення законодавчих рішень від

народу, здійснення його бюрократизованою, нелегітимною владою, яка не узгоджує свої рішення з виборцями, коли народ у цілому і кожен виборець зокрема не має можливості висловитися з приводу цих рішень.

Суверенітет як політико-юридична властивість держави виявляє свою необхідність в умовах формування системи державних взаємовідносин (або сучасного міжнародного права), основу яких визначив принцип взаємоповаги, котрий ґрунтувався на сприйнятті державної влади як незалежної, самостійної, невідчужуваної, неподільної, що сприяло певній стабільності як усередині державної території, так і за її межами.

Символи ⁸⁸ держави: 1) прапор ⁸⁹; 2) герб ⁹⁰; 3) гімн ⁹¹; 4) столиця ⁹²; 5) святкові дати, в яких втілилися важливі для народу моменти його історії, загалом усвідомлення власної єдності. **Прапор** символізує владу, використовується для оборони країни, нападу на іншу країну, під час святкових заходів як символ віри в перемогу. **Герб** – це емблема, знак, який втілює собою спадщину минулого, підкреслює повагу до традицій і звичаїв минулого. **Гімн** у пісенній формі має за мету прославлення минулого свого народу як традиція, яку необхідно підтримувати нині. **Столиця**, як правило, символізує територіальне місце, яке стало початком держави. **Святкова дата** звертає до пам'ятної події, що має суттєве значення для єдності та цілісності держави.

Теоретичні вчення про державну владу, державу в цілому – необхідна умова раціоналізації публічно-владної організації в суспільстві, що позитивно впливає на формування уявлення безпечного розвитку, предметну складову діяльності державної влади. Перші настанови для правителя, що з'явилися у Стародавньому Єгипті, Стародавньому Китаї стали початком руйнації сакрального образу державної влади. Правитель мав володіти такими необхідними якостями, як благодать, мудрість, милосердя, міра. Для їх досягнення формувалася система виховання правителя, яка передбачала: моральне виховання; раціональні знання; уявлення різниці між правителем і підданими; благо підданих – обов'язок правителя; різниця між власними інтересами та інтересами країни тощо. У середні віки *Ніколо Макіавеллі* раціоналізував основну вимогу до правителя, який має прислуховуватися до думки народу, але бути упередженим з погляду не ідеалу, а дійсності, тобто започаткував напрям мистецтва управління. *Жан Боден* визначив взаємозалежність державної влади від закону, складання якого є завданням правителя (суверена), який у своїй діяльності підпорядковується божій нормі, природному праву; його теорія двох тіл суверена (фізична, духовна) поклала початок процедурам коронації, інавгурації, які символізують вічність духовного тіла суверена незалежно від фізичної смерті. *Томас Гобс*

---

⁸⁸ *Symbolon* (лат.) – знак або те, що слугує знаком того чи іншого поняття.

⁸⁹ *Поропоръ* (старорус.) – полотно, яке є емблемою країни, війська, організації.

⁹⁰ *Erbe* (нім.), *herb* (пол.) – спадщина.

⁹¹ *Нѹтнос* (грец., лат.) – похвальна пісня.

⁹² *Стол* (старорус.) – місце, де сидів князь.

звернув увагу на державу як штучне утворення (левіафан), за допомогою якого формується людське духовне тіло. Джон Лок завдання держави вбачав у розвитку розумових здібностей людини формуванням справедливого устрою. Шарль Луї Монтеск'є обґрунтував законність влади.

5.4. Населення як субстанційний елемент держави

Населення – безперервно відновлювана в процесі відтворення сукупність людей у цілому або в окремих регіонах, країнах, населених пунктах. **Населення держави** – сукупність індивідів, пов'язаних природними причинами в історично сформовані соціальні об'єднання, які вирізняються за національними, гендерними, віковими, професійними ознаками, політичними переконаннями, віруваннями та іншими якостями, виконують різні функції й утворюють єдину соціально-економічну, політичну, державну спільність людей. Ознаки населення держави: 1) субстанційна⁹³ фундаментальна ознака держави; 2) просторово-територіальна єдність громадян, не громадян, біпатридів, іноземців; 3) життєзабезпечення здійснюється в межах усієї території держави або в межах адміністративно-територіальних одиниць.

Акцент на владі як системотвірному елементі держави не означає, що саме влада є матеріальною основою. Уявити людей поза державою ми зможемо, а от уявити державу без людей неможливо. Держава невіддільна від людей, особливо їх громадських об'єднань. Громадські об'єднання у вигляді конкретного народу (населення) – етносу або суперетносу (група етносів, які протиставляють себе іншим етносам чи суперетносам) – субстанційні у розумінні держави, її організації.

Етнос⁹⁴ – стала людська спільнота, що історично виникає на певній території і характеризується усвідомленням своєї єдності та самобутності, спільністю мови, культури, побуту, звичаїв, традицій та особливостями психологічного складу, або природний субстрат (субстанція) суспільної організації, який впливає на її особливості, а в умовах публічної організації – на державу. В умовах полісної організації Давніх Афін модифікація роду з кровного союзу в досить широку історично-територіальну спільноту сприяла оформленню поняття “громадянин”, пов'язаного з державою взаємними правами та обов'язками, а сукупність громадян – народ. Подальший розвиток народу як громадянської спілки йшов шляхом розширення правового статусу громадянина за принципом формально-правової рівності. Отже, в умовах держави населення набуває стану політичної суб'єктності та перетворюється на народ у його сучасному розумінні як єдність громадян. Народ сприймається як нація, котра рефлексує себе насамперед в існуванні власної держави. Народ характеризується спільними об'єктивними (історія, мова, культура, традиції тощо) та суб'єктивними (спільність відчуттів і переконань, внутрішніх та зовнішніх стереотипів) ознаками.

---

⁹³ *Substantia* (лат.) – те, що лежить в основі; акцентує увагу на виявленні матеріальної основи держави; без чого неможливо уявити державу.

⁹⁴ *Ethnos* (грец., лат.) – плем'я, народ.

Народ⁹⁵ – населення, що мешкає на певній території, підпорядковане тій чи іншій публічній владі, з якою пов’язується уявлення належного (справедливого) суспільного порядку. Отже, народ з погляду території – населення, оскільки люди у своїй сукупності становлять суспільство і населяють певну територію; народ з погляду держави – населення, яке, у першу чергу, підпорядковане єдиній владі (єдиному правопорядку), а в другу – мешкає на певній території, на яку поширюється влада держави.

Можна припустити, що держава, з погляду людського фактора, виникає у процесі етногенезу (*історичний розвиток етносу*), ознакою якого є набуття етносом публічно-політичної (у тому числі правової) форми буття. Публічні організації у світовій історії людства виникають неодноразово. Політично самовизначений етнос (суперетнос) або нація і є, власне, субстанцією держави як державотвірний народ. Держава може бути моноетнічною і поліетнічною. Водночас поліетнічні держави не формуються множинністю етносів. Останні утворюються, *по-перше*, одним етносом – титульна нація, до складу якої входять інші етноси як етнічні (національні) меншини; *по-друге*, суперетносом або групою етносів. Отже, до складу державотвірного народу може входити не лише титульна нація, а й інші етноси, що мешкають на цій території та не мають власної держави.

Юридична наука характеризується дуалізмом підходів до визначення поняття “народ”, що фактично створює ситуацію існування двох народів. З одного боку, в межах держави існує народ, який визначається (в конституційному праві) за критерієм громадянства (підданства) даної держави, а з іншого – в межах цього народу виникає (існує) певна спільнота – нація, яка також визнається (в міжнародному праві) народом, але вже за іншими критеріями ідентичності, та в такому вигляді має право на самовизначення аж до створення власної держави.

5.5. Суверенітет держави і питання самовизначення етносу

Суверенітет⁹⁶ держави – політико-юридична властивість державної влади, обумовлена єдністю політичного змісту, або можливості правителя незалежно, самотійно формувати і здійснювати свою волю в юридичній формі, яка фіксує властивості суверенітету у системі законодавства, структурі та компетенції органів державної влади. Ознаки суверенітету держави: 1) іманентна властивість державної влади як набутої складової поняття держави; 2) міжнародно-правова категорія, основа взаємоповаги у міждержавних взаємовідносинах; 3) верховенство, самотійність, повнота, неподільність, незалежність, рівноправність, невідчужуваність державної влади у власних рішеннях, що не мають жодних юридичних обмежень.

Теоретично суверенітет обґрунтував у XVI ст. Жан Боден, прихильник сильної королівської влади. Суверенітет держави визначив якісно нову систему міждержавних відносин, особливістю яких є взаємоповага між

⁹⁵ На роду, на основі роду.

⁹⁶ *Souverainete* (фр.), *sovereignty* (англ.) – верховна влада, верховний.

державами на умовах їх незалежності одна від одної та рівноправності. Утвердження і формування правил спілкування між державами дозволяло певний час відстоювати суверенітет держави як умову стабільного, стійкого розвитку. Рішення легітимної державної влади, форми та методи, які державна влада використовує у власній реалізації, апріорі не могли бути піддані сумніву з боку інших держав. Будь-яке порушення розглядалось як втручання у внутрішні справи держави. У формально-юридичному сенсі незалежність передбачала державну владу як абсолютну величину в межах визначеної території. Рівність (рівноправність) визначалась як принцип співвідношення цих абсолютних величин. Таким чином, суверенітет держави нового часу сприймався як нова модель мирного співіснування державно-організованих суспільств. На міжнародному рівні суверенітет сприяв формуванню правових начал у відносинах між державами, в тому числі вирішенню спірних міждержавних конфліктів. Реалізація суверенітету держави як її іманентної властивості сприяла, *по-перше*, формуванню негативного ставлення до силових засобів вирішення міждержавних спорів; *по-друге*, формуванню міжнародного права, фундаментальну основу якого становить принцип взаємоповаги між державами.

Із часом держава як абсолютна величина на міжнародному рівні не могла сприйматись адекватно її організованим суспільством без деякого уточнення співвідношення таких понять, як держава, державна влада, влада держави з погляду суверенітету. Під впливом ідеї та практики реалізації правової держави, невід'ємними компонентами якої стали права людини, демократія, громадянське суспільство тощо, модернізувалася сама державна організація. Це не могло не відобразитися на змістовній характеристиці державного суверенітету. Так, *Ганс Кельзен* вважав, що суверенітет є властивістю не держави, а безособового правового порядку, принципом у питанні взаємовідносин правової та фактичної сили. Тобто держава – це правова організація народу, яка має ні від кого не залежну владу.

Рефлексії з приводу суверенітету держави сприяли виокремленню й обґрунтуванню нових аспектів (форм буття) цієї політико-правової властивості держави. *З одного боку*, проблема суб'єктів суверенітету (державний, народний, національний), *з іншого* – розщеплення або виокремлення внутрішнього і зовнішнього державного суверенітету як з позиції їх взаємозалежності (втрата зовнішнього суверенітету неминуче відбивається і на внутрішньому), так і можливості існування зовнішнього і внутрішнього суверенітету незалежно один від одного (держава може втратити зовнішній суверенітет, зберігаючи внутрішній).

Поширеною тенденцією стало наділення суверенітетом народу (народний суверенітет) і нації (національний суверенітет) у руслі розширення кола суб'єктів суверенітету. *По-перше*, коло суб'єктів не розширюється, тому що реально суверенітет завжди один, його має державна влада. *По-друге*, дихотомія “народ/нація” в умовах державної організації тотожні, є відбиттям зовнішнього і внутрішнього аспектів держави. Так, “народ”

вживається переважно як внутрішній аспект державної організації з акцентом на населення, що підпорядкована державній владі. Зовнішній бік державної організації оперує терміном “нація”. По-третє, народ в умовах державної організації теоретично влади не має і не може мати, тому що народом позначаємо населення (націю), яке уже підпорядковане державній владі. Дуалізм суверенітету (суверенітет держави, суверенітет народу) є наслідком численних спроб обмежити або встановити контроль за державною владою. Дуалізм суверенітету, як правило, виявляє себе в країнах з нестійкою правовою ситуацією. Народовладдя і народний суверенітет створюють уявлення дуалізму влади: державна влада, влада народу або суверенітет державної влади, суверенітет народу, що є відображенням спроб залучення оцінних, ідеалізованих конструктів.

Ознакою часу є беззаперечний факт процесу творення нових держав, які виникають за рахунок розпаду великих держав, або рідше їх об'єднання. Феномен у процесі державотворення новітнього часу – так звані самопроголошені держави (квазідержави), який ще потребує детального обґрунтування. Процес державотворення за нинішніх умов складний і неоднозначний з погляду суверенітету держави.

Будь-який етнос, що компактно розташовується на певній території, може претендувати на зовнішнє самовизначення. Ця можливість є нормою сучасних міжнародних відносин, яка отримала юридичне оформлення на підставі історії розвитку людства, визнання правомірності окремих етносів претендувати на власну державу. Право етносу на самовизначення означає формувати свою державу чи увійти до складу існуючих держав або вийти зі складу держави. Інтерпретація цієї базової норми міжнародних відносин дозволяє встановити, що не існує жодних юридичних аргументів проти зовнішнього політичного самовизначення будь-якого етносу. Закріплене право етносу на самовизначення є відображенням переважно силової вимоги.

Проблема зовнішнього самовизначення породила колізію між правом на самовизначення того чи іншого етносу і суверенітетом існуючої держави, на території якої мешкає цей етнос. Реалізація етнічною меншиною права на зовнішнє політичне самовизначення означає сецесію – відокремлення частини території від існуючої держави. Сецесія юридично неможлива без згоди держави згідно з її суверенітетом. У результаті право етнічної меншини на зовнішнє політичне самовизначення – право на відокремлення від існуючої держави за згоди цієї держави. Саме тому практика сучасного політичного самовизначення переважно вирішується силовими методами. З іншого боку, держава не може не сприймати волевиявлення етнічної меншини в частині вимоги її політичного самовизначення без певних наслідків власної безпеки (тероризм на етнічному ґрунті, війни за національне самовизначення тощо). Сучасне самовизначення залежить від: (1) сили “духу” етносу у своєму волевиявленні; (2) правових підстав волевиявлення, у тому числі норм міжнародного права; (3) підтримки даного волевиявлення світовою спільнотою. Міжнародне право і підтримка світо-

вої спільноти набувають сенсу в процесі волевиявлення лише тоді, коли має місце порушення прав людини, особливе значення мають порушення щодо представників меншин, які (порушення) у своїй кількості домінують стосовно інших етнічних груп. Жодних юридичних заперечень проти рішення держави у відмові у самовизначенні за ознаками порушення суверенітету не існує, окрім власне порушення прав людини як представника етноменшини. У свою чергу, неприйняття державою проблеми самовизначення може мати для неї такі наслідки: *по-перше*, визнання факту порушення колективних прав людини, що має перспективи юридичного факту, тобто створює несприятливі умови взаємовідносин на міжнародній арені; *по-друге*, тенденція до збільшення імперативних норм у правовому регулюванні, що опосередковано є ознакою переходу до правових репресій; *по-третє*, надання переваги силовим (репресивним) формам і методам в управлінні, що створює небезпечні умови розвитку суспільства.

Можливі негативні наслідки сецесії передбачили активне застосування практики внутрішньополітичного самовизначення, згідно з якою право етнічної меншини на політичне самовизначення реалізується без сецесії в межах тієї чи іншої території держави, в якій мешкає ця меншина, у формі набуття етнічною меншиною регіонального самоуправління. Регіональне самовизначення означає формування етнічними меншинами на території їх компактного проживання органів державної влади, маючи певну самостійність у відносинах з центральними органами влади. Така самостійність досягається на основі конституційного розмежування компетенції між центральними державними органами і державними органами самоврядного утворення. Внутрішньополітичному самовизначенню необов'язково має передувати конфлікт. Для розв'язання проблеми самовизначення факту волевиявлення з дотриманням правових норм потрібно врахувати, що: *по-перше*, внутрішнє політичне самовизначення не може переслідувати цілі, які порушують права людини; *по-друге*, не мають порушуватися права інших етнічних груп, якщо такі мешкають на даній території.

5.6. Територія держави як просторова межа державної влади

Територія⁹⁷ – частина земної кулі, космічний простір та небесні тіла, що в ньому містяться, або обмежена частина земної поверхні в географічному чи господарському значенні. **Територія держави** – простір⁹⁸, на який поширюється суверенітет держав, або просторова межа державної влади. Ознаки території держави: 1) субстанційна властивість держави; 2) просторова межа; 3) регламентується нормами міжнародного права.

Історично будь-яка публічна суспільна організація виникає в результаті переходу від кровнородинної до територіальної форми організації. Спочатку публічна влада поширюється лише на територію мешкання певного етносу, але в процесі еволюції кровна й етнічна належність втрачають

---

⁹⁷ *Territorium* (лат.) від *terra* – земля, країна.

⁹⁸ Форма існування матеріальних об'єктів і процесів, є характеристикою структури.

своє значення. Публічна влада поширюється на всіх, хто перебуває на її території. Зв'язок публічної організації влади і території потрібен з огляду на такі фактори: 1) інституціоналізація апарату влади, яка супроводжується формалізацією владної діяльності, певним відокремленням від суспільства; 2) посилення заходів захисту території як необхідної умови збереження влади уповноважених осіб; 3) формування політичної влади як результат внутрішньо- і зовнішньополітичної диференціації. Територіальний вимір політичної організації стає ключовим у вирішенні спірних ситуацій.

Подібно до того, як нація формується на етнічній основі, територія держави виникає як територіальна сфера проживання етносу. Отже, територія держави – країна, яка є вітчизною для нації або її етнічного ядра. Визнання права на самовизначення передбачає автоматичне визнання природних прав етносу на вітчизну. З цього погляду територіальний елемент можна розглядати як територію, на яку нація, етнос мають право як право на вітчизну. Можлива конфігурація, коли два етноси або дві нації претендують на одну територію як свою вітчизну (наприклад, Палестина – вітчизна арабів і євреїв). Вирішення конфлікту проходить у напрямі переважно силового: яка саме етнонаціональна група виявить достатній ресурс сил, щоб реалізувати територіальні претензії. Водночас силовий спосіб вирішення конфлікту, як правило, йде на користь одному з етносів. Але це не заважає іншому етносу, який не має достатніх сил реалізувати своє право на самовизначення у майбутньому.

Територія в умовах держави як фундаментальна її властивість набуває політико-юридичного значення. Поза території буття держави неможливе, що дає змогу розглядати територію як просторову межу державної влади, яке доповнюється часовим обмеженням. Тобто держава обмежена не лише територією, а й часом. Влада держави не допускає існування інших подібних їй влад у межах певної території. На цій підставі територія як просторова межа влади держави не може бути подільною, відчужуваною, бо подільність, відчужуваність є ознакою руйнації влади держави як системотвірного елемента держави.

5.7. Структура території держави та способи її зміни

Структура території держави – компонентний склад, який розкриває зміст просторових меж держави, тенденцій їх змін як основи міждержавних взаємовідносин. Ознаки структури території держави: 1) показник реалізації суверенітету держави як основи стабільного розвитку міждержавних взаємовідносин; 2) критерій виявлення тенденцій напрямів змін просторових меж; 3) основа для нормування правил та моделей міждержавних взаємовідносин.

Історично сформувалися структурні елементи території держави як прояв диференціації правової дії в межах суверенітету держави: 1) сухопутна територія держави – земна поверхня; 2) водна територія держави – внутрішні води, територіальні води, континентальний шельф; 3) кордон

держави – лінія, якою проходить вертикальна поверхня; 4) підземна територія – надра, що розташовуються під сухопутною і водною територією держави до технічно можливої глибини; 5) повітряна територія – повітряний стовп, довжина якого вимірюється рівнем океану (нижня межа) і простором, придатним для польоту літаків (верхня межа); вище йде космос і не вважається територією держави; 6) екстериторія⁹⁹ – абстрактна конструкція, відповідно до якої особа чи організація осіб, котрі розташовуються на території іншої держави, вважаються такими, що не покинули територію своєї держави, отже, знаходяться під її юрисдикцією, будучи в даний момент на території іншої держави. Цей прийом застосовується до дипломатів, осіб, які представляють державу. Екстериторіальність поширюється на приміщення, водні, повітряні пасажирські транспортні судна як належні до держави і розміщені за межами її території, отже, на території інших держав.

Історично сформувалися способи і прийоми зміни державної території: 1) окупація¹⁰⁰; 2) анексія¹⁰¹; 3) сецесія¹⁰²; 4) ад'юдикація¹⁰³.

Окупація – зайняття території державою, яка їй не належить. Як правило, зайнята або окупована територія є територією іншої держави. Окупація супроводжується офіційним уведенням військ з метою придушення можливого організованого опору з боку осіб, що мешкають на цій території, державно-владних осіб, для організації управління і запровадження нового для цієї території правопорядку. **Анексія** – приєднання території іншої держави, яке може тлумачитись як одностороннє договірне розширення території однієї з держав. Договірний аспект тлумачення базується на тому, що анексія супроводжується дотриманням ряду юридичних правил та процедур, пов'язаних зі зміною території. Односторонність договору тлумачиться як факт, що відбувається без участі населення даної території або народу держави, частина території якої стала анексованою. **Сецесія** – перехід території від однієї держави до іншої за двостороннім договором між державами. У цьому випадку змінюється державна приналежність населення, якому надається право вибору громадянства – **оптація**¹⁰⁴. **Ад'юдикація** – перехід спірної території за рішенням компетентного міжнародного суду іншій державі.

Окупація та анексія самі по собі не породжують права включення даної території до складу території іншої держави з огляду на те, що факт входження території не вирішується самим населенням цих територій. Ад'юдикація та окупація території розглядаються як об'єкти, на які владний суб'єкт набуває права власності за давністю володіння в результаті

---

⁹⁹ *Exterritorialite* (фр.) – поза землі.

¹⁰⁰ *Occupatio* (лат.) – захоплення, оволодіння.

¹⁰¹ *Annexio* (лат.) – приєднання.

¹⁰² *Cessi* (лат.) – офіційна уступка, передача своїх прав іншій особі.

¹⁰³ *Adjudicatio* (лат.) – присудження.

¹⁰⁴ *Optatio* (лат.) – бажання, вибір.

присудження. Практики зміни території у вигляді ад'юдикації, окупації, анексії мають силову (неправову) природу. Якщо йдеться про ненаселені території, то така позиція відповідає дійсності. Як правило, ад'юдикація, окупація, анексія породжують судову процедуру розгляду факту зміни території за вимогою однієї зі сторін. А тому є необхідність розрізняти два варіанти зміни державної території: судовий (як результат застосування силових прийомів) і правовий (як результат волевиявлення населення).

5.8. Влада як інституційний елемент держави

Державна влада – публічна, політична, формалізована, легалізована діяльність спеціально уповноважених або державно-владних осіб, спрямована на підпорядкування своїй волі поведінки людей та діяльності їх об'єднань, що розташовуються на території держави. Ознаки державної влади: 1) публічно-політична; 2) легальна і легітимна; 3) загальна або всеосяжна, інклюзивна.

Проблема державної влади у сучасному науковому вимірі впевнено схиляється до її нормативного визначення. Але обсяг нормативного у співвідношенні з силовим не знаходить певної сталої аксіоми. Різниця бачення вихідного начала у сприйнятті державної влади сприяла оформленню її крайніх базових позицій: *по-перше*, державна влада як сила (силова природа державної влади), *по-друге*, державна влада як норма (нормативна природа державної влади). Тобто державна влада є нормативною силою або силовою нормою.

Еволюція влади суспільства виявила такі рівні: 1) потестарна (силова); 2) публічна; 3) політична; 4) державна влада. Кожен з цих рівнів презентував власну систему обмеження стихії влади. Державний рівень влади включає в себе всі попередні рівні. Публічна, політична, державна влада співвідносяться між собою як родові явища. Державна і політична влади публічні. Тобто властивості публічної влади є властивостями політичної та державної влади. Але політичну і державну владу не можна звести до публічної влади. Як не можна ототожнити політичну владу з державною. Державна влада є політичною і публічною, але не всяка публічна і політична влада може вважатися державною. Публічна влада відокремлена від суспільства, оформлена у вигляді апарату. Політична влада як публічна реалізує інтереси певної групи населення шляхом нав'язування своєї волі іншим групам або всьому суспільству. Державна влада як публічна може реалізовувати інтереси і певної групи населення (у цьому випадку немає жодної різниці між владою політичною і владою державною), і всіх груп населення, тобто виконувати функцію арбітражу в суспільстві, яку не може виконувати політична влада як така, що не має відповідних повноважень. Саме тому силовий рівень як вихідний, базовий не міг не проявитися у кожному наступному рівні, а на державному рівні виявив себе у вигляді силових органів державної влади, повноваження і компетенція яких передбачає застосування саме сили. За певною традицією можна державну владу по-

значати як силу, але нормативний аспект з урахуванням публічного, політичного рівнів стає визначальним, втілюється у вигляді концепту державної влади як сукупності державно-владних повноважень. Зв'язаність державних органів і посадових осіб компетенцією, що складається з установлених державно-владних повноважень, робить акцент саме на домінуванні норми як визначальної, що відповідає загальній тенденції обмеження суб'єктивного впливу. Саме тому державна влада є переважно явищем нормативним, відображенням рівня державної організації, в якій силовий аспект виступає скоріше інструментом її реалізації, але не є її змістом. Цей аспект, власне, і визначає сприйняття державної влади як явища нормативного, тобто посилює її юридичну природу.

Державна влада в межах державного простору єдина, що має двояке значення: *по-перше*, єдина на конкретній території, інших державних влад не може бути; *по-друге*, являє собою єдність органів, державно-владних осіб, структурно взаємопов'язаних між собою, які утворюють ієрархію в реалізації державно-владних повноважень. Державна влада не просто єдина, вона – всеосяжна, тобто заповнює весь обсяг простору держави, спільна для всіх, хто перебуває на її території, отже, підпорядковані їй. Спільність посилює акцент однакового впливу державної влади на об'єкти підпорядкування. Інклюзивність¹⁰⁵ – властивість проникати і включати в себе всі суспільно-владні явища управлінських процесів у межах державної території. Прийом включення і проникнення передбачає, що державна влада єдина, яка визначає інші влади, процеси управління загалом. Інші владні явища при цьому не заперечуються, але у своєму прояві обмежені повноваженнями і компетенцією, які надає держава, тим самим формуючи їх статус. Властивості єдності, інклюзивності, всеосяжності або спільності, утворюють основу суверенітету держави – її міжнародної політико-юридичної властивості, основи міждержавних відносин.

Державна влада, яка реалізується над державним населенням у межах державної території, відрізняється від решти суспільних (недержавних) влад тим, що може бути усвідомлена переважно у формальному або юридичному значенні. Формальний аспект державної влади вичерпується системою повноваження і компетенції. **Повноваження** – *нормативно визначені обсяги діяльності в реалізації державної влади в тій чи іншій сфері суспільного управління*. **Компетенція** – *сфера суспільного управління, в межах якої реалізуються державно-владні повноваження*. Тобто державна влада має нормативний характер. Особи в ролі державних службовців реалізують державну владу як уповноважені на діяльність, регламентовану нормами. У свою чергу, державно-владні особи самі виробляють регламентні норми для об'єктів владного впливу як основний напрям діяльності державної влади, її сенс. Основу будь-якого правопорядку становлять норми, що визначають поведінку людини, при цьому одні норми є результатом волі людини, інші – примусом щодо неї, в одних нормах людина бере

---

¹⁰⁵ *Includo* (лат.), *inclusif* (франц.) – включений, включає в себе, включаю.

участь в їхньому творенні, в інших – такої участі не бере. У контексті висловленого вирішальне питання – чи є підпорядкування нормам, в яких людина не бере участі, добровільним? Державна влада, яка в усвідомленні населення виконує своє призначення, означає, що вона реалізується відповідно до призначення. Якщо ж державна влада діє всупереч або поза своїм призначенням, то йдеться про її свавілля.

У межах силової інтерпретації державна влада найвища, верховна, або така, що потребує абсолютного підкорення. В межах несилової або правової інтерпретації державна влада є результатом існування свобод індивіда, суспільства (вважай права), захист і забезпечення яких є прямим її призначенням.

5.9. Легальність і легітимність як умови державної влади

Легальність¹⁰⁶ – стан законного виникнення чи встановлення законної організації, що відповідає встановленим існуючим правилам чи процедурам. **Легітимність**¹⁰⁷ – ознака, критерій законного стану виникнення, встановлення організації чи діяльності, законності наявних правил і процедур. **Легальна державна влада** – умова, відповідно до якої факт установа державної влади засвідчено і підтверджено, що відповідає правилам і процедурам. Ознаки легальної державної влади: 1) невід’ємна умова державної влади; 2) юридично засвідчений, підтверджений факт установа; 3) правила і процедури легалізації, встановлені до моменту настання юридичного факту. **Легітимна державна влада** – ознака, критерій законності (легальності) встановлення державної влади, її організації та діяльності, яка супроводжується готовністю населення підкорюватися і виконувати владні розпорядження як належні. Ознаки легітимної державної влади: 1) складова правозаконності; 2) показник рівня правового начала; 3) критерій ефективної діяльності державно-владних осіб.

Державна влада – одна з небагатьох влад, що своєю соціальною природою залежна від легальності та легітимності – її визначальних умов. Легальність і легалізація як процес є явищами суто юридичними, згідно з якими державна влада встановлюється відповідно до чинних нормативно-правових актів, порушення яких призводить до її заперечення. Державна влада при цьому не перестає бути владою, але не сприймається саме державною владою. Легальність державної влади встановлюється у різний спосіб: конституцією, установчими зборами, парламентом, законом, указом президента, постановою уряду, рішенням суду або в спосіб, який визнається на певній території як такий, що відповідає правилам легальності.

Легальна влада може виявити себе нелегітимною, тобто такою, яка утворена легально, але не визнається населенням. Квінтесенцією легітимності влади як ключового аспекту владовідносин є сприйняття її населенням, готовність підкорятися, визнавати за нею право примусу. Легітимність близь-

---

¹⁰⁶ *Legalis* (лат.) – юридичний, правовий, законний.

¹⁰⁷ *Lēgitimus* (лат.) – юридичність, правильність, законність.

ка до легалізації, але має особливості. Легітимність виходить за межі норми (закону), отже, це явище не стільки юридичне, скільки фактичне. Легітимація передбачає усвідомлення членами суспільного об'єднання того, що поряд з приватними інтересами, які протистоять один одному в суспільстві, існує загальний інтерес, і держава виражає саме цей інтерес. Легітимація – процес, за посередництвом якого державна влада набуває рис легітимної, що виражає правильність, виправданість, справедливість, правову і моральну законність. Основу легітимації становить віра людей, що їх блага залежать від збереження і підтримки саме цього порядку в суспільстві. Легітимація прямо пов'язана з інтересами людей.

Актуальною проблема спротиву влади як прояв нелегітимності державної влади. Історично нелегітимна влада породжувала фактичне право на спротив, яке отримувало нормативну фіксацію. Нині країни переважно правового типу, як і країни, що демонструють прихильність до права, латентно допускають право народу на спротив. Тобто посилюється проблема ефективності діяльності й організації державного апарату. Актуальність проблеми спротиву державної влади передбачає такі питання: 1) критерії, відповідно до яких спротив державній владі є таким, що відповідає факту порушення, або критерій меж терпіння державної влади народом; 2) втручання світового товариства у справи держави, що зіткнулася з проблемою спротиву (а отже, нелегітимністю державної влади), або критерії меж втручання світового товариства. Історичний досвід показує, що на практиці непокора владі держави за одних і тих самих умов може сприйматись: 1) як відстоювання і захист свобод (гідності); 2) як антиконституційні дії, спроби перевороту. Проблема спротиву державній владі в руслі юридичності має переважно пояснювальний характер. Чітко визначити межу, коли державна влада порушує закон, а коли діє законно, неможливо.

5.10. Адміністративно-територіальний устрій держави та його структура

Адміністративно¹⁰⁸**-територіальний устрій держави** – *територіальна організація державної влади, яка супроводжується поділом на адміністративно-територіальні одиниці в руслі централізації чи децентралізації як напрямів вибору оптимального стану її цілісності та єдності*. Ознаки адміністративно-територіального устрою держави: 1) адміністративно-територіальна одиниця; 2) рівні державної влади: центральні органи, регіональні органи, місцеві органи; 3) централізація і децентралізація як напрями оптимального стану цілісності держави.

Історія свідчить, що негативні або деструктивні тенденції в суспільстві прямо, а рідше опосередковано, пов'язані з проблемою централізації влади. Не існує юридичних, фактичних вимог до розміру території держави. Територія держави є переважно історичним явищем, зафіксованим у той чи інший спосіб. Утримання території як субстанційної складової держави

---

¹⁰⁸ *Administratio* (лат.) – керування, управління.

багато в чому залежить від можливостей державної влади нею управляти, етнічного складу, географічного розташування тощо. Але головним чинником, який визначає можливість державної влади управляти територіями, виступає момент її централізації. Будь-яка публічна влада має соціально-природну тенденцію до централізації, а за певних умов може стати гіперцентралізованою. Отже, державна влада центрдується, тобто спонукає до концентрації владних повноважень і компетенції в одному місці. З огляду на розміри території розпорядчі повноваження з урахуванням комунікацій можуть бути неефективними. Тобто проблема центрдування компетенцій і повноважень в одному місці прямо пропорційна розмірам території. Розвинена система комунікацій долає проблему неефективності розпорядчих повноважень, отже, усуває проблему центрдування державної влади. Суттєве значення має етнічний, господарський або суб'єктивний аспект територіальної організації, який не вичерпується системою комунікації. Отже, спектр процесів централізації та децентралізації є своєрідним відображенням уявлення про ефективність державної влади, і врахування їх потрібне з погляду оптимального стану організації державної влади. Прояв централізації – зосередження максимальної більшості повноважень і компетенції влади, наприклад управління фінансами, ресурсами на центральному рівні або в одному місці. Тенденція до централізації державної влади в напрямі зосередження повноважень і компетенції прийняття рішення в одному місці викликала і викликає певне занепокоєння в суспільстві, що призводить до проблеми втрати легітимності державною владою. Централізація державної влади в сучасних умовах передбачає два чинники, які взаємовключають один одного: 1) централізація повноважень і компетенції у розпорядженні фінансами й ресурсами в одному місці виправдана з метою їх ефективного використання в напрямі безпечного розвитку суспільства; 2) централізація повноважень і компетенції у розпорядженні фінансами й ресурсами в одному місці з огляду на суб'єктивний фактор у прийнятті рішення у використанні фінансів і ресурсів у напрямі безпечного розвитку суспільства може виявитися неефективною. Саме тому набуває значення не лише проблема центру державної влади, але й питання самоуправління.

Централізація і децентралізація прямо пов'язані з оптимальним станом державної влади, під якою найчастіше розуміється перерозподіл владних повноважень та обсягів компетенції між центральним та місцевими рівнями організації публічної влади або по вертикалі державної влади. Для встановлення або відновлення оптимального стану публічної влади сучасні країни вдаються саме до децентралізації влади зі зміщенням акценту на місцевий рівень у частині виконання заздалегідь окреслених і гарантованих державою завдань. Місцеві органи влади як результат перерозподілу повноважень і компетенції в частині розпорядження фінансами і ресурсами в умовах (1) прямої центральної влади, (2) непрямой центральної влади стали передумовою формування адміністративно-територіального устрою. Останній з погляду умов державної влади виступає саме джерелом її легітимності.

Адміністративно-територіальна одиниця (АТО) – частина території держави, що є просторовою основою для організації та діяльності місцевих органів державної влади або самоврядування. Ознаки адміністративно-територіальної одиниці: 1) історичний, географічний, господарський, етнічний тощо чинники, які визначають територіальні одиниці; 2) результат поділу системи компетенцій і повноважень на основі делегування; 3) основа легітимності державної влади.

Різні країни виробили власні прийоми формування адміністративно-територіальних одиниць, на що впливають такі визначальні чинники: 1) історичний – акцентуація на територіальну окремість, назва якої згадується в історичних документах; 2) географічний – урахування рельєфу місцевості, можливості розвитку комунікацій ефективного управління; 3) господарський – сформована економічно інфраструктура життєзабезпечення; 4) етнічний – компактне проживання етносів.

Структура адміністративно-територіальних одиниць містить: 1) регіональні адміністративно-територіальні одиниці; 2) місцеві адміністративно-територіальні одиниці. Регіональні та місцеві АТО визначаються місцем розташування відносно центру державної влади. Регіональний і місцевий аспект АТО визначається або розміром території, що включає в себе географічний, господарський аспекти, або етнічною специфікою, яка включає історичний аспект.

Регіональні та місцеві АТО оперують такими назвами: 1) населений пункт, 2) регіон. **Населений пункт**¹⁰⁹ – частина компактно заселеної території, яка склалась у результаті господарської та іншої суспільної діяльності, має стале населення, власну назву та зареєстрована у передбаченому законом порядку. Населені пункти, у свою чергу поділяються на: 1) сільські; 2) міські. Сільські населені пункти оперують назвами: 1) село; 2) селище, а міські – 1) селище міського типу; 2) місто. **Регіон**¹¹⁰ – найбільше територіальне утворення всередині держави, яке має свої виборні органи влади, перебуває в адміністративному аспекті між центральними і місцевими рівнями державної влади. Регіон оперує різними назвами, наприклад: 1) область; 2) район.

5.11. Розподіл державної влади

Розподіл державної влади¹¹¹ – конституційний принцип організації державної влади як сукупності різних владних функцій, що здійснюються незалежними один від одного органами державної влади та характеризуються різним способом їх формування, терміном діяльності, взаємною незамінністю. Ознаки розподілу державної влади: 1) самостійний, автономний статус державної владофункції; 2) взаємне регулювання, врівноваження, контроль як умови недопущення або мінімізації помилок; 3) систе-

---

¹⁰⁹ *Punctum* (лат.) – крапка.

¹¹⁰ *Regio, regionis* (лат.) – частина, напрям, кордон.

¹¹¹ *Division of authorities* (англ.), *gewalten teilung* (нім.) – розподіл влад.

ма стримань і противаг як умова недопущення концентрації державної влади в одних “руках”.

Проблема розподілу державної влади виявляється в руслі її концентрації чи деконцентрації (або в її розподілі по горизонталі), тобто опосередковує централізацію-децентралізацію державної влади (або делегує компетенції та повноваження по вертикалі) як оптимального показника легітимності державної влади. Концентрація і деконцентрація пов’язані переважно із суб’єктним фактором державної влади, тобто з тим, якою має бути оптимальна кількість уповноважених державно-владних осіб одного рівня влади. Історія свідчить про багато прикладів помилкових рішень владних суб’єктів, які мали катастрофічне значення для безпечного розвитку суспільства. Унеможливити або мінімізувати помилкові рішення владних суб’єктів стало можливим завдяки недопущенню концентрації державної влади в одних руках, що втілилось у такі концепції та прийомі (принципі) розподілу державної влади, як розмежування повноважень і компетенції державної влади по горизонталі, наприклад на законодавчу, виконавчу та судову. Отже, збільшується коло осіб, що мають державно-владні повноваження.

Концепт розподілу державної влади неоднозначно сприймався і сприймався. Про це свідчить той факт, що паралельно самому концепту отримали обґрунтування позиції спрямовані проти нього, а саме: (1) суверенітет державної влади, який у результаті розподілу потребує уточнення суб’єктно-владного носія власне суверенітету; (2) концепція єдності державної влади, яка на теоретичному рівні суперечить її розподілу. Якщо суверенітет є властивістю державної влади, то під час її розподілу невизначеною залишається проблема державно-владних суб’єктів суверенітету. Під впливом суверенітету отримав оформлення концепт єдності державної влади. Основна критика, згідно з концепцією єдності, зосередилася на проблемі співвідношення єдності та розподілу влади держави. Якщо влада розподілена, то вона не може бути єдиною, а якщо вона єдина, то який сенс в її розподілі? Теорія і практика єдності державної влади неоднозначна.

Сучасна практика реалізації концепту розподілу державної влади має тенденцію до модернізації, а саме: (1) виділення четвертої влади (преса, церква тощо); (2) розподіл ролей державної влади: а) законодавча, виконавча, судова; б) правляча партія й опозиція; в) поділ влади (по вертикалі) та розподіл влади (по горизонталі) як результат поділу-розподілу повноважень і компетенції; (3) домінування однієї з влад над іншими в руслі “гнучкого” і “жорсткого” розподілів влади.

Аксіоматичного погляду на те, як мають співвідноситись між собою повноваження державної влади в руслі її розподілу, не існує. Кожна країна формує оптимальне уявлення щодо дії цього принципу: 1) розподіл повноважень державної влади серед її носіїв відбувається симетрично, немовби врівноважуючи носіїв державних владних повноважень (*американська модель*); 2) розподіл державної влади допускає пріоритетну роль одного з но-

сіїв державної влади зі збереженням формального статусу інших носіїв (*європейська модель*); 3) розподіл державної влади не заперечує процес взаємопроникнення, взаємовплив носіїв державної влади, наприклад практика делегованого законодавства; 4) розподіл державної влади не може заперечити пріоритет саме виконавчої влади серед інших носіїв.

Централізація і децентралізація, концентрація і деконцентрація – ні що інше, як певна система координат, у межах якої функціонує система державної влади і згідно з якою формується уявлення про оптимальний стан організації державної влади щодо тієї чи іншої країни. Згідно з концепцією розподілу влад, влади мають бути рівними, незалежними, врівноваженими. Влади-функції не можуть перетинатися, накладатися одна на одну. Жодна з них не може бути пріоритетнішою за іншу. Органи різних влад самостійні під час виконання влади-функції. Інша справа, що з метою виключення зловживання владою потрібен контроль за здійсненням кожної влади-функції з боку тих, хто виконує інші влади-функції. Отже, взаємодія влад відбувається для взаємоконтролю. Якщо в здійсненні функцій однієї гілки влади беруть участь інші гілки, то така взаємодія є порушенням принципу розподілу. При цьому порушення бувають двох видів: 1) допустимі; 2) недопустимі. Перші – це участь іншої влади, яка утримує владу, в котру втручається, від прийняття нею необґрунтованого, помилкового, незаконного рішення. Другі – коли інша влада домінує у прийнятті рішення владою, в яку втручаються, тобто інша влада підміняє собою владу в яку втручається.

Отже, можна стверджувати, що концепт розподілу влади, основне призначення якого не допустити авторитаризму, допускає момент конфлікту влад, але саме цей конфлікт і стоїть на заваді її концентрації.

5.12. Компоненти розподілу державної влади

Компоненти¹¹² **розподілу державної влади** – *необхідна сукупність елементів, комбінація взаємодії між якими утворює функціонально-механізовану основу реалізації принципу розподілу влад*. Ознаки компонентного складу розподілу державної влади: 1) інституціонально-компонентний вимір; 2) функціонально-компонентний вимір; 3) суб'єктно-компонентний вимір.

З урахуванням суперечливої, неоднозначної практики реалізації конституційного принципу розподілу влад потрібно звернутися до механізму реалізації концепту, на основі чого виділити компоненти, наявність яких дозволить говорити про реалізацію принципу. Компонентна складова містить такі групи елементів-зв'язків: 1) інституціональна; 2) функціональна; 3) суб'єктна.

Інституціонально-компонентна група розподілу державної влади – *сукупність необхідних однорідних елементів, наявність і сталість яких дозволяє виокремити інститут законодавчої, виконавчої, судової влади*.

---

¹¹² *Componens, componentis* (лат.) – складова.

Такий розподіл характерний для більшості сучасних держав, які вважаються правовими або позиціонують себе як правові. Інституціональний аспект передбачає наявність: 1) нормативно-правових актів, які визначають органи влади в системі розподілу; 2) місцезнаходження (адреси), системи комунікацій; 3) матеріального ресурсу, передбаченого державним бюджетом на забезпечення життєдіяльності кожного з органів влади; 3) професійно підготовлених осіб.

Функціонально-компонентна група розподілу державної влади – система нормативно визначених компетенції та повноважень, наявність яких формує функції влади: законодавчу, виконавчу, судову, а діяльність уповноважених державно-владних осіб є самостійною, автономною. Функціональний розподіл акцентує увагу на тому, що владні інститути діють самостійно в межах своїх повноважень і компетенції, які не перехреснюються, тобто виключаються так звані конкуруючі компетенції та повноваження. Як наслідок: 1) слабо виражена інституціональна складова розподілу влад (долається аналізом практичної діяльності); 2) неефективне законодавче оформлення (долається нормотворчою діяльністю шляхом усунення конкуруючих норм). Загалом система компетенції та повноваження має виключити можливість втручання однієї влади в іншу. Виконавчі органи не мають здійснювати первинне нормотворення, видавати правоустановчі акти, брати на себе функції правосуддя.

Суб'єктно-компонентна група розподілу державної влади – правила і принципи політичної системи суспільства, спрямованої на заміщення посад вищих органів державної влади особами, здатними дотримуватися принципу розподілу влад відповідно до займаної посади. Якщо інституціональна і функціональна компонентні складові долаються переважно організаційними та юридичними прийомами, в яких послідовно втілюється принцип розподілу влад, то суб'єкту, як свідчить практика, подолати стає дедалі важче. Фактор, який впливає на сучасну систему розподілу влад – політичний – має прояв у політичних партіях. Розподіл влад стає неможливим, якщо президент і парламентська більшість належать до однієї політичної партії. Фактично, останні виступають як єдине ціле, що дозволяє прогнозувати можливість концентрації влади в руках однієї особи. Наявність інституціонального і функціонального, але відсутність суб'єктного компонента робить розподіл влад імітацією. А відсутність одного з компонентів призводить до заперечення розподілу влад.

Лекція 6. Форма держави

6.1. Форма як відображення змісту держави

Форма¹¹³ держави – система поєднаних способів організації територіального устрою і методів здійснення державної влади. Ознаки форми держави: 1) характеристика зовнішніх істотних особливостей

---

¹¹³ *Forma* (лат.) – вигляд, зовнішність, устрій.

держави, які відрізняють її від інших держав; 2) доктринальний критерій класифікації держав на види, типи, формування оцінних понять і підходів; 3) основа юридичного закріплення організації державної влади, визначальним елементом чого є компетенція.

Форма держави в науковому пізнанні – одна з головних категорій характеристики держави. Форма тісно пов'язана зі змістом держави, її сутністю і функціональним призначенням. Хоча прямого зв'язку між формою і сутністю (головним призначенням) держави немає, проте існує опосередкований взаємовплив. Форма держави як зовнішній, формалізований чинник по мірі розвитку держави впливає на зміст діяльності державно-владних осіб. А зміст, в якому втілюється сутність держави, визначає форму. Взаємодія форми, з одного боку, змісту і сутності – з іншого, демонструють еволюційні моменти змін під впливом тих чи інших чинників. Зміна сутності означає зміну історичної епохи, як наслідок – зміну типу держави. Зміна змісту і форми означають виділення певних етапів у розвитку того чи іншого типу держави в межах певної історичної епохи. Тобто в межах відповідної сутнісної властивості зміст і форма можуть змінюватися. Зміна змісту і форми не обов'язково веде до зміни сутності держави. Отже, із сутністю пов'язаний тип держави, зі змістом – форма. Остання дозволяє розкрити зовнішні істотні особливості будь-якої держави, що відрізняють її від іншої. Форма є відображенням змісту й опосередковано сутності держави, отже, відображає істотні властивості, особливості держави, сприяє наявності власного елементного складу. Елементи форми держави органічно взаємопов'язані та характеризують з різних боків державу як єдине, цілісне явище. А характеристика її елементного складу відображає істотні ознаки держави як організації конкретного суспільства на певному етапі історичного розвитку.

Форма як науковий прийом пізнання держави має давню історію. Вже в античних Греції та Римі філософи висловлювали думки щодо форми держави. *Платон* зосередив увагу на тому, хто здійснює управління, і запропонував такі форми: 1) аристократія¹¹⁴ – справедливе управління найкращих; 2) тимократія¹¹⁵ – правління найсильніших воїнів; 3) олігархія¹¹⁶ – правління невеликої кількості найбагатших членів суспільства; 4) демократія¹¹⁷ – влада народу; 5) тиранія¹¹⁸ – влада однієї особи. Форми (правління) мінливі, здатні переростати одна в одну. Форма держави за *Аристотелем* визначалася за ознаками: 1) кількість тих, хто править (один, декілька, багато); 2) у чий інтерес здійснюється правління. Остання ознака була критерієм поділу держав

---

¹¹⁴ *Aparistokratia* (грец., лат.) – знатний, влада.

¹¹⁵ *Timokratia* (грец., лат.) – сила, влада.

¹¹⁶ *Oligarchia* (грец., лат.) – небагато, влада.

¹¹⁷ *Demokratia* (грец., лат.) – народ, влада.

¹¹⁸ *Tyrannis* (грец., лат.) – свавілля.

на правильні форми: 1) монархія¹¹⁹; 2) аристократія; 3) політія¹²⁰ і неправильні форми: 1) тиранія; 2) олігархія; 3) демократія. Цицерон критерій розмежування форм держави вбачав у характері та волі тих, хто править, запропонувавши прості форми держави: 1) царська влада – монархія; 2) влада оптиматів – аристократія; 3) народна влада – демократія. Ідеальною формою вважав змішану (складну) форму, яка поєднує риси всіх трьох простих форм. Монтеस्क'є зосередив увагу на методах організації та здійснення державної влади, які визначають три основні форми. Республіку¹²¹ визначають добродесність і рівність; монархію – гідність, а деспотію¹²² – страх. Руссо звернув увагу на особливості структурної організації державної влади, які втілюються в ту чи іншу форму. Монархію як форму визначає одноосібне управління; аристократію – управління групи осіб; демократію – управління всіх членів суспільства.

На основі екскурсу історії пізнання форми держави можна зупинитися на головному елементі, який впливає і визначає форму держави, – правління (*управління, владі*) та сукупних однорідних елементах, що його доповнюють. Сучасна теорія в описі форми держави до правління та методів, які використовує правитель у реалізації влади, додає територіальний аспект правління, або централізовані та децентралізовані прийоми територіального об'єднання людей. Причому територіальна організація державної влади, ступінь її централізації або децентралізації визначаються не лише географічним фактором. Так, авторитаризм правління потребує більшої територіальної централізації влади, хоча з великими розмірами країни вона може надавати певну автономію своїм регіональним органам. Демократична влада з досить невеликою територією країни допускає як централізовану, так і децентралізовану форму територіальної організації держави. При цьому населення окремих територій може самостійно формувати місцеві органи влади, в які центральні органи влади не втручаються, надавши першим відповідні повноваження і компетенції. Тією мірою, якою громадяни, піддані володіють політичною свободою, визначається оптимальна міра територіальної децентралізації державної влади.

Особливість форми держави – компетенційний (від компетенції) зв'язок між вищими органами державної влади, насамперед між органами законодавчої та виконавчої влади. Компетенційний зв'язок відображає інституціональні особливості організації державної влади, по суті, фіксує різновиди монархії та республіки. Форма немовби засвідчує організацію державної території, компетенції між центральними державними органами та локалізованими в межах складових територій

---

¹¹⁹ *Monarchia* (грец., лат.) – один, влада.

¹²⁰ *Politeia* (грец.) – поліс, держава.

¹²¹ *Res publica* (лат.) – загальна справа.

¹²² *Despotia* (грец., лат.) – необмежена влада.

держави (регіональні, місцеві). Форма держави виявляється переважно з аналізу відповідних конституційних положень.

Чинники, що визначають форму держави: 1) політичні – ступінь розвитку суспільного та державного життя, завдання і цілі, що ставить перед собою державна влада, співвідношення політичних сил, які визначають внутрішню суспільно-політичну ситуацію в країні; 2) економічні – економічний устрій, матеріальні умови суспільства, економічні зв'язки; 3) ідеологічно-культурні – домінування в суспільстві певних ідеологій, культурний рівень суспільства, характер релігійних міркувань, історичні традиції; 4) соціально-національні – наявність національностей, соціальних груп, здатних впливати на розвиток форми держави; 5) міжнародні – вплив інших країн, міжнародних організацій, міжнародного співробітництва щодо конкретної держави.

Публічна організація суспільства виробила, принаймні, дві форми об'єднання людей: 1) підданство; 2) громадянство. **Підданство** – форма правової належності особи до держави, або зв'язок особи й держави з монархічною формою правління. У своїй основі підданство характеризує державу з персоніфікованою системою управління. За такої організації особа, в початковому варіанті цього зв'язку, розглядалась як належна монарху, переважно в приватному аспекті. Подальша суспільна еволюція, а також інтерпретація цього зв'язку, вийшла за межі приватного аспекту підданства шляхом додавання публічного. Підданим є особа, яка перебуває під владою монарха, не бере участі в її формуванні та реалізації. Історично підданство в усіх його аспектах характерне для держави з формою: 1) монархія; 2) тиранія; 3) деспотія. **Громадянство** – форма правової належності особи до держави, або зв'язок особи й держави з республіканською формою правління. У своїй основі громадянство характеризує державу з неперсоніфікованою (або деперсоніфікованою) системою управління. За такої організації особа розглядається як учасник громади, бере участь у політичному житті громади, може брати участь в установленні законів, формуванні та реалізації державної влади. Історично громадянство характерне для держави з формою: 1) демократія; 2) республіка.

Деяке узагальнення проявів державної влади дає змогу вирізнити три основні форми держави, які існували в минулому, але мають місце й нині: 1) монархія; 2) полікратична; 3) сегментарна.

Монархія форма вичерпується принципом єдності у буквальному сенсі цього слова, її ознаки такі: 1) єдиновладдя; 2) концентрація влади; 3) централізація влади; 4) відсутність місцевого управління; 5) відсутність розподілу влад.

Полікратична форма вичерпується принципом субсидіарності, її ознаки: 1) наявний розподіл влад; 2) деконцентрація і децентралізація влади; 3) наявність місцевого управління.

Сегментарна форма вважається перехідною від монархії до полікратичної або навпаки.

6.2. Компоненти форми держави

Компоненти форми держави – необхідна стала сукупність елементів, комбінація взаємозв'язків між якими впливає і визначає видову класифікацію держав. Ознаки компонентного складу форми держави: 1) істотні ознаки і властивості держави; 2) критерій класифікації державної організації; 3) показник оцінних понять і суджень з погляду належного. Враховуючи наявність різних аспектів прояву держави, що можуть впливати і впливають на її форму, можна зосередитися, наприклад, на таких критеріях: 1) влада як зміст (правління); 2) влада як співвідношення (територія); 3) влада як метод (режим). Правління сприймається як момент утворення влади; устрій сприймається як сучасна ознака моменту поширення влади від центру, набуває рис співвідношення між різними рівнями організації державної влади; режим – як метод, який використовує правитель у реалізації влади.

Слід визнати домінування в науковій літературі трьохелементної структури компонентного наповнення форми держави, згідно з якою форма держави начебто стає зрозумілою через інші форми. Останнє можна пояснити таким фактором, як відсутність загальноприйнятої аксіоматичної позиції, що саме у суспільстві позначається державою або яку потрібно позначати.

Трьохелементна структура форми держави деякою мірою розмиває уявлення власне про форму держави. Дискусії з приводу трьохелементної структури форми держави спонукали до вироблення ряду підходів. 1. Вузкий і широкий підходи до поняття форми держави: у вузькому – форма держави ототожнюється з формою правління, а в широкому – розглядається як сукупність форми правління, форми устрою, форм режиму; при цьому державний режим розглядається як метод реалізації державної влади. 2. Внутрішня і зовнішня форми держави: внутрішня форма держави, або її режим включає методи і форми, якими користуються державно-владні суб'єкти, а зовні відображається як правління та устрій. 3. Форма держави як співвідношення статичної й динамічної: форма держави в динамічному (функціональному) аспекті – режим, у статичному (організаційному) аспекті – правління й устрій.

У будь-якому випадку результат дискусії в орієнтально-узагальненому вигляді зводиться до: 1) домінування трьохелементної складової форми держави; 2) особливого статусу елемента державного режиму порівняно з іншими. У зв'язку з цим щодо трьохелементної структури форми держави сформувався таке пояснення. Владний аспект держави системотвірний, отже, ключовий у класифікації форм держав. Таким чином, держава як стан суспільної організації вичерпується саме владним аспектом. Вивчаючи державу з погляду її форми, насамперед з'ясовується зовнішнє вираження конкретної держави

як цілісної організації, тобто способи встановлення, реалізації та форми і методи функціонування державної влади.

Встановлення влади держави передбачає акцент на її легальності й дає можливість виділити державну владу серед інших влад; реалізація акцентує увагу на здатності влади поширюватися на певній території; функціонування неможливе без з'ясування методів та форм, які вона використовує.

6.3. Правління держави та його види

Правління держави – елемент форми держави, який характеризує структурну організацію влади, стійкий порядок (спосіб) формування вищих органів державної влади. Ознаки правління держави: 1) легальність державної влади; 2) концентрація і деконцентрація як напрями, що визначають належну структуру органів влади; 3) система горизонтальних компетенції та повноважень.

У минулому значення форми правління зводилося лише до визначення того, яким чином заміщається посада правителя держави – у порядку спадкування (монархія) чи шляхом виборів (республіка) як відображення легітимності й легальності державної влади. У новий і новітній час значущість порядку заміщення влади доповнюється не менш значущим питанням – розподілом влади як передумовою недопущення її концентрації в руках однієї особи.

Основними історичними видами форми правління є монархія і республіка. **Монархія** – така форма державного правління, за якої державна влада зосереджується в руках однієї особи, передається у спадщину, нерідко обожнюється. Ознаки монархії: 1) спадковість (рідше виборність) вищих органів державної влади; 2) влада спадкового монарха є його правом; 3) відсутність відповідальності у правлячого суб'єкта. Приклади сучасних монархій: Великобританія, Іспанія, Малайзія. **Республіка** – така форма державного правління, яка припускає, що повноваження державної влади ґрунтуються на мандаті народу. Ознаки республіки: 1) виборність вищих органів державної влади; 2) строковість повноважень вищих посадових осіб; 3) відповідальність вищих посадових осіб. Держави Швейцарія і Сан-Марино вважаються найстарішими державами республіканської форми правління. У зв'язку з популярністю республіканської форми правління стала можливою форма хибних республік, головною ознакою яких є скоріше нелегітимність або й нелегальність державної влади. Як правило, це трапляється в результаті державного перевороту, коли влада держави концентрується в руках однієї особи чи групи осіб, при цьому використовуються назви і процедури, які відповідають республіканській формі.

Своєю чергою, еволюція монархії та республіки спонукала до вироблення власних форм. Форми республіки: 1) президентська

(США, Аргентина, Мексика, Бразилія); 2) парламентська (ФРН, Італія, Австрія, Індія, Греція); 3) змішана (Франція, Україна). **Президентська республіка** – така форма республіканського правління, яку уособлює виборний президент. Ознаки президентської республіки: 1) президент обирається незалежно від парламенту прямим чи непрямым голосуванням; 2) президент є номінальним главою держави і фактичним главою виконавчої влади; 3) уряд не залежить від парламенту і йому не підконтрольний. **Парламентська республіка** – така форма республіканського правління, яку уособлює виборний парламент. Ознаки парламентської республіки: 1) парламент фактично є главою виконавчої влади; 2) глава уряду номінально є главою виконавчої влади, залежний від більшості в парламенті; 3) обраний парламентом президент виконує переважно представницькі функції як глава держави. **Змішана республіка** – така форма республіканського правління, яку уособлюють виборні президент і парламент, на основі визначеної системи компетенції та повноваження. Ознаки змішаної республіки: 1) парламент і президент урівноважені у впливі на виконавчу владу; 2) вони номінально врівноважені як глави виконавчої влади і глави держави; 3) компроміс між учасниками політичних партій, який має тенденцію до постійних політико-правових змін і конфігурацій (напівпарламентська чи напівпрезидентська республіка або президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська). **Форми монархії**: 1) необмежена, або абсолютна (в минулому деспотична) монархія (Оман, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські емірати); 2) обмежена, або конституційна монархія (Великобританія, Іспанія, Швеція, Бельгія, Японія). **Необмежена монархія** – така форма монархічного правління, яку уособлює особа, представник правлячої династії, котрий отримує владу на основі системи спадкування і не обмежений в її реалізації. Ознаки необмеженої монархії: 1) особа-монарх є главою держави і системи державних органів влади одноосібно, номінально не обмежений жодними нормативно-правовими актами; 2) фактично обмежений інтересами представників правлячої династії. **Обмежена монархія** – така форма монархічного правління, яку уособлює особа, представник правлячої династії, котрий отримує владу на основі системи спадкування, обмежений в її реалізації нормативно-правовими актами конституційного значення або представницькими органами. Ознаки обмеженої монархії: 1) особа-монарх є главою держави і системи державних органів влади одноосібно, номінально обмежений представницьким органом влади або конституцією; 2) особа-монарх номінально обмежений інтересами представників правлячої династії, фактично обмежений інтересами представницьких органів влади. Наприклад, у Великобританії не існує конституції як єдиного нормативно-правового акта, порівняно з Іспанією, Швецією, Бельгією, але функціонує представницький орган

влади – парламент. Інколи в навчальній літературі зустрічаються дуалістична форма монархії та парламентська форма монархії, що є скоріше приватними показниками еволюції обмеженої монархії у всіх її різновидах.

6.4. Державний устрій та його види

Державний устрій – елемент форми держави, який характеризує територіальну структуру організації державної влади. Ознаки державного устрою: 1) легітимність державної влади; 2) централізація і децентралізація як напрями територіальної організації структури органів державної влади; 3) система вертикальних компетенції та повноважень.

Державний устрій як проблема виявив себе в умовах пошуку оптимального стану концентрації чи деконцентрації державної влади. Основу державного устрою формує проблема територіально-поселенського поділу влади між центральними і регіональними (місцевими) органами, у зв'язку з чим були вироблені форми поділу: 1) унітарна (Фінляндія, Данія, Грузія, Україна, Франція); 2) федеративна (США, ФРН, РФ, Мексика, Індія, Бразилія).

Унітарна¹²³ **державна** – така форма державного устрою, яка характеризується поділом території на адміністративно-територіальні одиниці, які не мають статусу державного утворення. Ознаки унітарної держави: 1) єдині органи державної влади, яким підпорядковуються регіональні та місцеві, як умова централізації; 2) єдина система законодавства; 3) одноосібне представництво всієї території у міжнародних відносинах. Унітарна держава як централізована може виявити тенденції до децентралізації, яка є виключно територіальною. Територіальна децентралізація унітарної держави супроводжується компетенційним перерозподілом, відповідно до якого територіальним одиницям у вирішенні питань місцевого значення, згідно з їх вимогами, делегується відповідний обсяг повноважень. Змішана децентралізація супроводжується неоднаковим обсягом повноважень делегованих тим чи іншим адміністративно-територіальним одиницям. Через це має сенс виділити в межах унітарної форми державного устрою такі види: 1) проста унітарна держава; 2) змішана унітарна держава; 3) складна унітарна держава. Проста унітарна держава (Польща, Ісландія) передбачає однаковий статус адміністративно-територіальних одиниць. Змішана унітарна держава (Великобританія, Португалія) передбачає різні статуси адміністративно-територіальних одиниць, надаючи окремим одиницям, наприклад, статус автономії. Відмінність статусів визначена географічним розташуванням, національним складом тощо. Статус автономії не порушує унітарності. Складна унітарна держава (Іспанія, Італія) передбачає наявність політичних автономій, але, на

¹²³ Unitas (лат.), unitaire (фр.) – єдність.

відміну від федерації, не передбачається дворівнева система законодавства. Складна унітарна держава має тенденцію до переходу до федеративної. Отже, в межах унітарної державної організації автономії можуть бути: 1) адміністративно-територіальними; 2) політичними. Остання передбачає наявність законодавчих функцій, чого не має адміністративна.

Федеративна¹²⁴ **держава** – така форма державного устрою, яка характеризується поділом території на адміністративно-територіальні одиниці, що мають статус державного утворення. Ознаки федеративної держави: 1) дворівнева система органів державної влади (федеративні органи влади й органи влади суб'єкта федерації) як умова децентралізації; 2) дворівнева система законодавства (законодавство федерації та законодавство суб'єкта федерації); 3) суб'єкт федерації може представляти себе на міжнародній арені, але не є суб'єктом міжнародного права. Федерації утворюються виключно шляхом децентралізації, а федеративна форма означає принципову децентралізацію державної влади. Децентралізація державної влади слугує одним з інституціональних компонентів правової державності, водночас централізація є необхідною умовою авторитаризму.

Федеративна держава, або федерація, є складним утворенням, характеризується численними показниками, які формують загальне уявлення про це багатогранне явище і дозволяють їх класифікувати. Серед показників важливі способи утворення федерації: 1) конституційні (шляхом конституювання, США); 2) конституційно-договірні (конституювання договору, РФ). Інколи виокремлюється договірна федерація, але практична інтерпретація цього способу ставиться під сумнів.

За змістом федерації поділяються на: 1) національні (у минулому СРСР, Чехословачія, Югославія); 2) територіальні (США, Мексика, Бразилія); 3) змішані (Індія, РФ). У національних федераціях за основу береться національний склад населення. Спектр територіальних федерацій передбачає: географічний, господарський, демографічний аспекти. Змішана федерація містить як територіальний, так і національний аспекти.

За способом здійснення державної влади федерації поділяються на: 1) централізовані (Індія, Бразилія, Мексика); 2) децентралізовані (ФРН). Різниця полягає в делегуванні обсягу повноважень і компетенції.

За характером державно-владних повноважень федерації бувають: 1) симетричними, коли всі суб'єкти федерації мають однаковий делегований усім обсяг повноважень і компетенції (США); 2) асиметричними, коли суб'єкти федерації мають неоднаковий делегований обсяг повноважень і компетенції (РФ).

У межах федерації доцільно виділити конфедерацію як особливий союз. **Конфедерація**¹²⁵ – союз суверенних держав, створений для

---

¹²⁴ *Foederatio* (лат.) – союз.

¹²⁵ *Confoederatio* (лат.) – союз.

досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямів діяльності зі збереженням в інших питаннях повної самостійності. Конфедераціями у минулому були: США, Нідерланди, Швейцарія, Сенегамбія. Конфедерація за умов досягнення цілей або розпадається (Сенегамбія), або перетворюється на федерацію (США, Швейцарія).

6.5. Міждержавні об'єднання

Міждержавні об'єднання – союз (товариство, співдружність) суверенних держав, створений переважно під впливом політичних глобальних факторів міжнародних відносин для досягнення певних цілей і здійснення відповідних напрямів діяльності на основі економічної інтеграції. Ознаки міждержавних об'єднань: 1) договірне об'єднання; 2) наявність наддержавних органів координації діяльності держав-членів; 3) наявність інтересу держав-членів до об'єднання.

Відомі такі об'єднання держав: Європейський Союз (ЄС), Співдружність незалежних держав (СНД), Союз Білорусі і РФ, Британська співдружність та ін. Фактори, які вплинули на формування міжнародних об'єднань держав, різні. Так, ЄС формувався під впливом таких міжнародних факторів, як: 1) технологічна революція; 2) екологічна проблема; 3) конкуренція з Японією, США; 4) протистояння між західною демократією та соціалістичними країнами Східної Європи. СНД формувався переважно під впливом фактора розпаду держави СРСР, а саме прагнення до суверенітету, з одного боку, та наявності сформованих господарських зв'язків – з іншого.

Сучасні фактори, що визначають тенденції до міжнародних об'єднань держав: 1) міжнародний глобальний фактор; 2) міжнародний інтеграційний фактор. **Міжнародний глобальний фактор, або міжнародна глобалізація**, – стан розвитку міжнародних відносин, які характеризуються посиленням впливом на політику держави ознакою яких є формування численних, стійких інститутів, зміст яких спрямований на вирішення проблем світового чи регіонального значення. Системотвірні елементи інститутів міжнародних відносин такі: 1) права людини, права національних меншин, права народів; 2) екологічна проблема; 3) відмова від небезпечних видів озброєння і прийомів ведення війни. **Міжнародний інтеграційний фактор, або міжнародна інтеграція** – стан розвитку міжнародних економічних відносин, ознакою яких є формування прийомів і способів подолання, упередження, мінімізації економічних кризових явищ шляхом регламентації світових, регіональних, державних сфер виробництва і споживання. Інтеграційні економічні елементи системи міжнародних відносин: 1) регламентація сфер добування і виробництва базових продуктів споживання; 2) світова митна політика; 3) перерозподіл і спеціалізація виробництва.

Міжнародні об'єднання держав класифікують на: 1) політичні союзи; 2) економічні союзи; 3) військові союзи; 4) екологічні союзи; 5) коаліції; 6) регіональні блоки. Об'єднання, своєю чергою, можуть включати різні аспекти класифікації. Так, наприклад, ЄС є політичним союзом, економіч-

ним, військовим, екологічним, регіональним блоком. Або ООН, яка включає всі аспекти об'єднань, намагається представляти інтереси всіх регіонів світу (світовий представник народів). Північноатлантичний блок (НАТО) є військовим союзом країн Європи і Північної Америки.

6.6. Державний режим

Наукова і навчальна література часто оперують різними термінопоняттями, а саме: державний режим, державно-політичний режим, політичний режим, державно-правовий режим. Зміст проблеми при цьому суттєво не змінюється, отже, вибір назви, можливо, є питанням семантики, але не онтології проблеми. Проте науковці допускають момент відмінності не лише назв, але й змісту. Насамперед, за означеною проблематикою вирізняється два аспекти: 1) державного режиму; 2) політичного режиму. Якщо перший характеризується формально визначеним порядком (форми, методи) здійснення влади держави, то політичний режим характеризується фактичним порядком застосування форм і методів у реалізації та задоволенні переважно групових інтересів. Різниця між державним і політичним режимами стає виразнішою на фоні зіставлення політичної системи суспільства як сфери політичної конкуренції інтересів і державної сфери як виразника загального інтересу. Отже, політичний режим вичерпується кількісними та якісними показниками фактичного стану демократії; державний режим відображає узагальнений інтерес політичного режиму виключно в юридичній формі. З огляду на це доцільно зупинитись окремо на державному й політичному режимах, які тісно взаємопов'язані, але не тотожні.

Державний режим¹²⁶ – *елемент форми держави, який характеризує систему методів здійснення державної влади.* Ознаки державного режиму: 1) характер зворотного зв'язку у відносинах державної влади й народу; 2) показник законності та правопорядку; 3) критерій легальності й легітимності державної влади.

Реалізація конституційного принципу поділу влади слугуватиме основою формування проблематики державного режиму. Конституція, як правило, містить норми організації державної влади, які слугують проявом тієї чи іншої форми держави, її нормативних аспектів. Реалізація принципу розподілу державної влади дозволяє виділити такі державні режими: 1) парламентський; 2) президентський; 3) урядовий.

Парламентський¹²⁷ **режим державної влади** – *порядок функціонування державної влади, за якого парламент проявляє певну гнучкість у дотриманні принципу розподілу влади.* Ознаки парламентського режиму державної влади: 1) перевага колегіальних способів прийняття нормативно-розпорядчих рішень; 2) гнучкі прийоми компетенційного розподілу; 3) домінування управлінської традиційності над новаційною, хоча остання не заперечується.

---

¹²⁶ *Regimen* (лат.) – управління.

¹²⁷ *Parlement* (фр.), *parliament* (англ.) – говорити.

Президентський ¹²⁸ **режим державної влади** – *порядок функціонування державної влади, за якого чітко дотримується принцип розподілу влад.* Ознаки президентського режиму державної влади: 1) перевага одноосібних способів прийняття нормативно-розпорядчих рішень; 2) чіткі прийоми компетенційного розподілу, які супроводжуються посиленою відповідальністю уповноважених державно-владних осіб за їх недотримання; 3) перевага традиційних форм і методів управління.

Урядовий режим державної влади – *порядок функціонування державної влади, за якого визнається пріоритет виконавчої влади над іншими.* Ознаки виконавчого режиму державної влади: 1) політичний і державний режими збігаються; 2) активно залучається практика делегованого законодавства; 3) переважають силові форми і методи управління. Дія урядового режиму досить близька до запровадження в країні авторитаризму.

Отже, державний режим у всіх його можливих проявах має декілька вимірів, обумовлених: 1) рівнем соціально-економічного розвитку суспільства; 2) реалізацією принципу розподілу влади; 3) способом формування органів державної влади; 4) кількістю правлячих державно-владних суб'єктів; 5) розвитком політичної системи суспільства; 6) станом правової системи; 7) статусом ЗМІ, армії, поліції, церкви; 8) формами і методами врегулювання і вирішення соціальних, політичних і правових конфліктів.

6.7. Політичний режим

Класифікація держав за формою правління передбачає, що до монархій можуть зараховуватися не лише держави, в яких державна влада реально належить монарху, але й ті, де влада монарха номінальна. Останні деякою мірою можуть позначатися республіками. З іншого боку, під республіканську форму правління підпадають і такі держави, в яких громадянська політична активність суттєво обмежена, політичні права і свободи порушуються. Іншими словами, монархії та республіки можуть бути як реальними, так і номінальними, що й визначило необхідність залучення поняття політичного режиму держави.

Політичний режим держави – *така форма політичної системи у суспільстві, як конкурентна сфера інтересів суб'єктів політики, що характеризується формами і методами політичних взаємовідносин, стійкими уявленнями учасників політики про роль і місце держави, її призначення.* Ознаки політичного режиму держави: 1) показник формально рівного доступу громадян до участі у формуванні та здійсненні державної влади; 2) стан практичної реалізації політичної конкуренції; 3) співвідношення між політико-ідеологічним плюралізмом і монізмом. Є сенс виокремити: 1) правовий (демократичний) політичний режим; 2) силовий (авторитарний) політичний режим.

---

¹²⁸ *Praesidens* (лат.) – той, що сидить попереду.

Правовий (демократичний) режим – така форма політичного режиму держави, яка характеризується постійною раціоналізацією теорії та практики демократії, ознакою якої є наявність мінімально забезпеченої політичної свободи громадян. Ознаки правового (демократичного) режиму: 1) дійсність і реальність прав людини; 2) дотримання принципу конституційних обмежень або скасування прав людини; 3) соціально-правовий механізм забезпечення прав людини.

Правовий режим часто позначається як демократичний. Демократія як ознака правового режиму існує лише тоді, коли в національній правовій культурі (1) досягається певний консенсус із приводу прав людини, (2) дотримуються конституційні заборони скасовувати чи обмежувати визнані права і свободи людини і громадянина. Реальна демократія не може бути поза правом, вона можлива лише як демократія правова, в якій воля народу обмежена лише вимогами визнавати, дотримуватися і захищати права конкретної людини.

Основу правового режиму визначають політичні права громадян. Проголошення, але недотримання політичних прав, як правило, обертається одноразовою демократією і закономірно призводить до того, що, користуючись тимчасовою політичною свободою, до влади приходять групи людей, справою яких є ліквідація цієї самої свободи. Формальна рівність у політиці передбачає прийняття державних рішень за принципом більшості від імені більшості. Демократія не є владою більшості, адже влада більшості, якщо не обмежена правовим принципом, здатна легко виродитися в тиранію меншості, авторитаризм. Вирізняють: 1) безпосередню (пряму) демократію; 2) представницьку демократію.

Представницька демократія – режим здійснення державної влади обраними народом представниками. Процедура виборів є необхідною умовою представницької демократії. Представництво не слід ототожнювати виключно із законодавчим або нормовстановлювальним органом державної влади. Представницькими можуть бути як колегіальні, так і одноосібні органи влади, між якими немає жодної різниці. Одноосібні органи обираються народом, представник якого виражає волю саме тих, хто його обрав або брав участь у його виборах. У колегіальних представницьких органах влади представники виражають інтереси як більшості, так і меншості, тобто майже всіх, хто брав участь у виборах. Хоча в колегіальних органах влади, наприклад парламенті, представники більшості можуть ігнорувати інтереси меншості.

Безпосередня демократія – режим здійснення державної влади всією сукупністю повноправних громадян (народом) чи їх більшістю. Така форма демократії характерна для держав античного поліса, щодо невеликої кількості населення і невеликої території. Ознакою прямої демократії є народні збори, в яких беруть участь усі повноправні громадяни. Елементи прямої демократії збереглися в деяких швейцарських кантонах, де проводяться один раз на рік збори громадян (напівпряма демократія). Збори відкритим

голосуванням приймають рішення за питаннями загальної компетенції кантона, обирають посадових осіб тощо. Поряд зі зборами громадян діє парламент кантону.

Інколи демократія пояснюється як народовладдя. У цьому контексті народ не має етнічного змісту і не збігається з поняттям населення. Мається на увазі народ як абстрактна цілісність, такий собі суб'єкт влади. Те, що ми називаємо народом, як правило, складається з індивідів – громадян, які утворюють групи з різними і часто протилежними інтересами. Якщо процес формування і здійснення державної влади проходить за принципом вільної конкуренції багатьох суспільних груп, то це можна назвати демократією, в умовах якої жодна група не претендує на те, що саме вона здійснює владу народу. Сенс демократії не в тому, що народ оголошується джерелом влади, і не в тому, що через ці органи державної влади народ здійснює свою владу, а в тому, що всі повноправні громадяни формально рівною мірою допускаються до влади. Формально рівний доступ означає фактично нерівну міру політичної участі громадян з огляду на наявну нерівність ресурсів політичного впливу. Є групи з малими ресурсами впливу, а є фінансово-промислові групи, здатні передбачити результати виборів. Виникає питання, що краще: формальна рівність усіх учасників політики, що передбачає фактичну нерівність, чи свідоме обмеження участі учасників на користь більшості? Якщо йдеться про демократію, то однозначно – формальна рівність як умова права. У всіх інших випадках говорити про демократію передчасно.

Вибори і виборність державних органів є атрибутом республіканської форми правління, а не сенсом демократії. Демократичний характер виборів свідчить про те, якою мірою всі політично активні громадяни та їх об'єднання допущені до виборів, що можуть бути прямими і непрямими. Прямі вибори означають більший ступінь участі громадян, непрямі – менший. Депутати реально можуть і не висловлювати інтереси своїх виборців, адже на виборах перемагає не той, хто представляє інтереси більшості, а той, хто отримав максимальну кількість голосів.

Референдум як прийняття державно-владного рішення безпосередньо громадянами потребує уточнення. У випадку з референдумом ідеться лише про участь громадян у прийнятті державно-владного рішення. *По-перше*, питання, винесене на референдум, формулюється компетентними державними органами. *По-друге*, референдум, який проводиться за ініціативи громадян, потребує державно-владного рішення, а тому відбувається тоді, коли сама державна влада в ньому зацікавлена. *По-третє*, питання референдуму формулюється так, щоб гарантувати позитивний результат. А тому референдум в умовах представницької демократії є свого роду рішенням державної влади, яке приймається за підтримки волевиявлення народу.

Силовий (авторитарний) політичний режим – *форма політичного режиму, яка характеризується формами і методами реалізації влади, за якими сигнали зворотного зв'язку як демонстрація реакції суспільства на*

управління блокуються і не сприймаються апаратом влади і правителем. Ознаки силового (авторитарного) політичного режиму: 1) цензура, відсутність свободи думки, свободи об'єднань; 2) немає або обмежені опозиційні суспільні групи; 3) ЗМІ формально можуть бути недержавними, але контролюються державною владою.

Практично будь-який авторитарний режим являє собою диктатуру меншості. Стійкість диктатури забезпечується завдяки тому, що держава чітко контролює й обмежує самоорганізацію у суспільстві. Авторитарні режими бувають автократичні й олігархічні. Прогресивні авторитарні режими спрямовані на зміну економічної складової шляхом її модернізації. Консервативні авторитарні режими передбачають консервацію традиційних систем управління. Авторитарні режими схильні імітувати демократію під гаслом керованої демократії.

Лекція 7. Функції держави

7.1. Функція як відображення сутності держави

Функція¹²⁹ держави – стала, постійна, необхідна дія, в якій втілюються суть і призначення, роль і місце держави у суспільстві або основні напрями, види її управлінської діяльності. Ознаки функції держави: 1) пізнавальний прийом, зорієнтований на виявлення об'єктивної ролі, головного призначення держави в системі суспільних відносин; 2) показник конкретизації фактичних напрямів або видів діяльності держави; 3) критерій формування напрямів структурної організації апарату державної влади.

Функцію, як зовнішній прояв властивостей держави, в ролі пізнавального прийому застосував *Георг Елінек* наприкінці XIX ст. з метою встановлення взаємозв'язку між належним і наявним у сфері державознавства, а саме того, як держава проявляється в координатах певної системи суспільних відносин.

У функціональному аспекті держава розглядається як інструмент, що виконує певну роль. Виявити і встановити функції держави можна лише на основі врахування всіх її можливих взаємозв'язків з іншими явищами, з якими держава взаємодіє. В ході взаємодії власне і проявляється її основне призначення, яке можна виявити шляхом аналізу всіх виявлених взаємодій, які характеризуються сталістю, постійністю. Враховуючи публічну природу держави як суспільної організації, яка пов'язана з управлінськими процесами, можна припустити, що діяльність держави спрямована на досягнення загального суспільного інтересу, квінтесенцією якого є його безпека і розвиток.

Держава не є вихідною суспільною організацією, саме суспільство як організація передує державі. А тому держава наслідує певні традиції, звичаї організації (управління, самоуправління). Держава є творенням людсь-

---

¹²⁹ *Functio* (лат.) – здійснення, виконання.

кого суспільства, спеціально уповноважені особи, які реалізують державну владу, представляють державу, а тому державна організація певною мірою залежна від того суспільства, в якому вона функціонує, людей, котрі уособлюють державно-владних суб'єктів.

В юридичній літературі немає однозначного аксіоматичного підходу до поняття функції держави ¹³⁰. Зупинимося на твердженні, що головне функціональне призначення держави – організація безпечного розвитку суспільства. Історія свідчить, що дотримання державою цієї функції мало й має неоднозначні наслідки у світовій історії та сучасній практиці державної організації як у синхронному, так і в діахронному вимірах. Якщо загалом держава сприймається як необхідна цивілізаційна ознака людства, то розгляд окремих держав, їх груп за будь-яким критерієм вибору дозволяє стверджувати, що дотримання загальноприйнятого твердження щодо головного функціонального призначення має різні наслідки, в тому числі катастрофічні для суспільства. Отже, має місце 1) або неправильне розуміння нами (як дослідниками) функції держави, а тому вона завжди інша; 2) або неправильне розуміння функції держави власне державно-владними суб'єктами як свідомо, так і несвідомо через незнання; 3) або держава є багатофункціональним явищем, здатним самотійно виявляти на кожному етапі розвитку лише їй відому функцію.

7.2. Функціональні закономірності держави

Функціональні закономірності держави – *сталі, постійні взаємозв'язки держави з іншими суспільними явищами, державами, динамічні властивості яких формують уявлення про характер напрямів взаємовпливів*. Ознаки функціональних закономірностей держави: 1) об'єктивні, необхідні, суттєві, сталі зв'язки держави; 2) якісна характеристика властивостей держави; 3) опосередкований вплив на структуру, розвиток держави, суспільства.

Попередньо ми звернули увагу на факт існування різних типів суспільного управління, серед яких виокремили: 1) персоніцентристський; 2) системоцентристський. Домінування того чи іншого типу має значення у формуванні, організації державної влади. Соціальна природа управління відповідного типу є нічим іншим як сукупністю звичаїв, традицій, методів у сфері суспільної організації (самоорганізації). Спадковість управлінських форм і методів у державній організації визначила напрями державної організації її генези.

У межах персоніцентристського типу управління теоретичні інтерпретації з приводу функції держави супроводжуються такою логікою міркування. Критерієм визначення функції держави є людина чи об'єднання людей, що виступають у ролі суб'єктів державного спілкування. З погляду

---

¹³⁰ *Напрями діяльності держави по досягненню цілей, або зовнішній прояв державної влади; зовнішній прояв властивостей, способів поведінки в певно визначеній системі відносин; спосіб поведінки, спрямований на самозбереження.*

безпеки розвитку функцію держави можна інтерпретувати в такому напрямі – забезпечення свободи членів суспільства та їх об'єднань як суб'єктів права або правопорядку для суб'єктів права як вільних індивідів.

У межах системоцентристського типу управління критерієм визначення функції держави є правитель, державний апарат – як гаранті безпечних умов розвитку членів державного спілкування. З погляду безпеки розвитку функцію держави можна інтерпретувати так: забезпечення цілісності суспільства (традиційних цінностей) шляхом визначення обов'язків і прав його членів та їх об'єднань, або забезпечення законності як основи суспільного порядку.

Таким чином, у персоніцентристській і системоцентристській інтерпретації функції держави виявляються принципово різними. У *першій ситуації* функцією держави є забезпечення загального для всіх членів суспільного спілкування стабільного правопорядку як умови цілісності суспільства. Держава через апарат державної влади виконує виключно правову функцію (правовстановлення, правозабезпечення, юрисдикційна діяльність). У *другій ситуації* функція держави – це забезпечення цілісності суспільства як умови стабільного порядку для всіх членів суспільного спілкування. У системоцентристській інтерпретації ключового значення набуває стабільний порядок, уособленням якого є сильний правитель, ефективний державний апарат. Людина, об'єднання людей є невід'ємною частиною цього порядку на нормативних засадах. Стабільність порядку забезпечується, з *одного боку*, належною поведінкою його учасників, з *іншого* – діяльністю правителя у напрямі підтримки і нормативного забезпечення цього порядку. Таким чином, функції держави можна визначити за: 1) предметом діяльності правителя у напрямі безпечного розвитку, яку можна звести до рентабельного ведення господарства як основи матеріального забезпечення; 2) напрямками діяльності правителя у сфері суспільного впливу: політичний, ідеологічний, економічний, соціальний, культурно-виховний напрями тощо.

У змішаній ситуації (коли державна організація позиціонує одночасно і правовий, і опікунський напрями) наявні дві функції: 1) правова (правовстановлення, правозабезпечення, юрисдикційна діяльність); 2) перерозподільна, яка спрямована на виконання конкретних завдань в економічній, соціальній, політичній, культурній сферах тощо.

Функція як напрям дії містить: 1) об'єкт впливу; 2) зміст впливу; 3) форму впливу; 4) метод впливу. **Об'єкт** впливу функції – сфера суспільних відносин, яка є критерієм розмежування, диференціації напрямів правової дії. **Зміст** впливу функції – множина однорідних доцільних постійних дій, через які держава впливає на суспільство і розкривається її соціальне призначення. З'ясування змісту дозволяє конкретизувати: 1) мету держави; 2) завдання держави. **Форма** впливу функції – зовнішньо виражені органи, установи. **Метод** впливу функції – прийоми, способи, засоби.

У межах правової функції можна виділяти три функціонально визначених види державної діяльності (владо-функції): 1) нормовстановлювальна; 2) правозабезпечувальна; 3) юрисдикційна. Вони проявляються в державах будь-якого виду і типу, хоча можуть бути інституціонально і функціонально не розділеними. Якщо уявити історичний шлях розвитку держави як перехід від цілого державного апарату до диференційованого (інституціонального), то можна говорити про гілки влади або галузі державної влади. **Гілки влади** – *організаційно відокремлені та функціонально спеціалізовані частини державного апарату, його складові, які відповідають нормовстановлювальній, правозабезпечувальній, юрисдикційній діяльності.*

Якщо законодавчу і виконавчу владу поєднати в одній особі (державному органі), то свободи не буде, оскільки можна очікувати, що монарх чи сенат прийматимуть такі закони, які забезпечують інтереси лише правителя або певної групи. Не буде свободи і в тому випадку, коли судова влада не буде відокремлена від влади законодавчої та виконавчої. Якщо вона буде поєднана із законодавчою, то свобода громадян перебуватиме у стані свавілля, оскільки суддя – законодавець.

Законодавча влада офіційно виражає, встановлює, формулює, санкціонує правові норми – загальні правила, які визначають міру свободи людини у суспільстві. Отже, законодавець установлює загальні правила застосування політичної сили, державно-владного примусу, необхідного для забезпечення правової свободи.

Судова влада вирішує спори про порушення права й особливо приймає рішення про застосування сили в кожному конкретному випадку.

Виконавча влада втілює примусову силу держави. В організаційному плані ця сила виступає як система владно-адміністративних органів, здатних застосувати примус для реалізації та захисту права, використовуючи для цього необхідний ресурс. Оскільки такою силою наділяються виконавчі органи, вони не можуть мати владу, яка дозволяє їм самим установлювати свої правила застосування сили і вирішувати правомірність застосування сили у конкретних випадках. Саме тому виконавча влада має право і зобов'язана діяти лише на основі та виключно для виконання законів і судових рішень.

У розподілі влад важливу функцію виконує суд конституційної юрисдикції. Діяльність усіх гілок влад програмується конституцією. Лише конституційний суд визначає, що відповідає конституційній програмі, а що ні, виходячи з власного розуміння конституції. Там, де активно ведеться конституційне судочинство, регулюється роль законодавчої влади, її межі встановлюються конституційним судом.

7.3. Форми реалізації функції держави

Форма реалізації функції держави – *нормативно визначений вид державної діяльності, який обумовлений її сутністю, головним призначенням у системі суспільних відносин. Ознаки форми реалізації функції дер-*

жави: 1) нормативна діяльність; 2) відображення сутності держав; 3) показ головного призначення держави у системі суспільних відносин. Серед форм реалізації функцій держави виокремлюють: 1) правову; 2) неправову (організаційну).

Правова форма реалізації функцій держави – однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність державних органів та їх осіб, яка має правові наслідки і пов'язана з виданням нормативно-правових актів. Ознаки правової форми реалізації функцій держави: 1) система юридично значущих дій; 2) передбачення правових наслідків у вигляді юридичних актів; 3) здійснення юридично значущих дій, що регламентується процедурно-процесуальними нормами.

Еволюція правової форми супроводжується диференціацією й оформленням таких дій, які невід'ємні від змісту державної діяльності: 1) нормотворча (законодавча) діяльність; 2) нормозастосовна (управлінська) діяльність; 3) правоохоронна діяльність; 4) засновницька діяльність; 5) контрольно-наглядова діяльність.

Нормотворча (законодавча) діяльність – сукупність юридично значущих дій уповноважених осіб, спрямованих на розробку, прийняття, зміну та систематизацію нормативно-правових актів. Ознаки правотворчої (нормотворчої) діяльності: 1) діяльність уповноважених осіб; 2) розробка, скасування (як зміст діяльності), зміна норми; 3) систематизація нормативно-правових актів.

Нормозастосовна (управлінська) діяльність – сукупність юридично значущих дій уповноважених посадових державно-владних осіб відповідно до їх компетенції та повноваження із застосування норм шляхом створення індивідуально-правових актів, згідно з конкретними життєвими ситуаціями, які мають юридичні наслідки. Ознаки правозастосовної діяльності: 1) діяльність уповноважених посадових осіб; 2) розробка індивідуальних нормативно-правових актів (як зміст діяльності); 3) інтерпретаційна діяльність, яка супроводжує процес застосування норм права.

Правоохоронна діяльність – сукупність юридично значущих регламентованих процесуальних дій спеціально уповноважених осіб з охорони норм, яка супроводжується застосуванням примусу. Ознаки правоохоронної діяльності: 1) діяльність спеціально уповноважених осіб; 2) санкції, спрямовані на відновлення норми права, прийоми із запобігання порушенням норм права, або профілактика (як зміст діяльності); 3) діяльність регламентована процесуальними нормами як умова правомірного застосування санкції.

Засновницька (установча) діяльність – сукупність юридично значущих дій, спрямованих на формування, скасування, зміни органів держави, їх структурних підрозділів. Ознаки засновницької (установчої) діяльності: 1) діяльність вищих посадових осіб; 2) організаційно-кадрове забезпечення діяльності державних органів (як зміст діяльності); 3) компетенційний розподіл повноважень.

Контрольно-наглядова діяльність – сукупність юридично значущих дій уповноважених осіб з контролю за дотриманням вимог норм права під-

контрольними органами, посадовими особами в межах їх компетенції та повноваження. Ознаки контрольно-наглядової діяльності: 1) діяльність посадових осіб у межах своєї компетенції та повноважень; 2) контроль діяльності державних органів і державно-владних осіб з виконання завдань для їх корегування; 3) нагляд як необхідна умова дотримання закону.

Організаційна (неправова) форма реалізації функцій держави – однорідна за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів державної влади, яка не передбачає правових (юридичних) наслідків. Ознаки організаційної (неправової) форми реалізації функцій держави: 1) переважно фактичні (ситуативні) дії; 2) сприяння реалізації функцій держави за нетипових ситуацій; 3) підконтрольна і наглядова сфера діяльності.

У межах організаційної форми можна виокремити такі напрями: 1) регламентний; 2) господарський; 3) політико-ідеологічний. Регламентно-організаційна діяльність спрямована на формування технічних правил роботи державного апарату влади, взаємодію його структурних підрозділів. Господарсько-організаційна діяльність пов'язана з матеріально-технічним забезпеченням виконання функцій держави, а саме господарської доцільності й економічної необхідності тих чи інших рішень. Політико-ідеологічна організаційна діяльність спрямована на врахування суспільних групових інтересів у державній політиці, вплив на формування бажаної поведінки у контексті тих чи інших ідеологічних принципів як умови легітимності державної влади.

7.4. Методи здійснення функції держави

Метод здійснення функції держави – прийом, спосіб, засіб, який застосовується під час виконання функції держави в межах тієї чи іншої форми. Ознаки методу здійснення функції держави: 1) критерій легітимності державної влади; 2) нормативна визначеність; 3) показник політичного і державного режимів. Методи, які використовує державна влада у процесі власної реалізації, групуються на: 1) правові; 2) організаційні.

Правові методи – *прийоми, способи, засоби здійснення нормотворчої, правозастосовної, правоохоронної, установчої, контрольно-наглядової діяльності державної влади.* Способи, які використовує державна влада і які вважаються основними в діяльності державно-владних осіб: 1) дозвіл; 2) зобов'язання; 3) заборона. Допоміжні способи: 1) примус; 2) заохочення; 3) покарання; 4) надання пільг; 5) виключення з переліку обов'язків; 6) пом'якшення юридичної відповідальності; 7) рекомендація. Допоміжні способи застосовуються у сукупності з основними. Правові способи є невід'ємною складовою механізму правового регулювання. **Дозвіл** – *визнання за особою права реалізації певного варіанта поведінки за її бажанням.* **Зобов'язання** – *покладання на особу необхідності реалізації певного варіанта поведінки.* **Заборона** – *покладання на особу необхідності утриматися від реалізації певного варіанта поведінки.* Прийоми, які застосовує державна влада: 1) видання загальних нормативно-правових актів у межах

компетенції та повноваження; 2) видання індивідуальних нормативно-правових актів у межах компетенції та повноваження. Засоби, які використовує державна влада: 1) офіційне доведення прийнятого рішення до відома особи; 2) внесення рішення до реєстру.

Організаційні методи – *прийоми, способи, засоби здійснення регламентно-організаційної, господарсько-організаційної, організаційної політико-ідеологічної діяльності державної влади.* Способи, які використовує державна влада: 1) дослідження; 2) прогнозування; 3) аналіз; 4) програмування; 5) експертиза; 6) планування. Прийоми, які застосовує державна влада: 1) законність; 2) піар (формування позитивного образу). Засоби: 1) інформування; 2) переконання; 3) реклама.

7.5. Мета, завдання, функції держави: їх співвідношення

Мета – *кінцева точка процесу діяльності людини (людей) або стан майбутнього відносно теперішнього, якого необхідно або бажано досягти.* **Завдання** – *необхідна процесуальна дія людини (людей) у досягненні кінцевої бажаної мети.* **Мета держави** – *ідеальний, формально визначений кінцевий результат діяльності державно-владних осіб у забезпеченні розвитку суспільства, сформований під впливом економічних, політичних, ідеологічних суспільних чинників.* Ознаки мети держави: 1) нормативно визначені, функціонально обумовлені стратегічні кінцеві результати діяльності державно-владних осіб; 2) втілення суспільно-політичного інтересу; 3) є вихідними щодо завдань держави. **Завдання держави** – *процесуально визначена діяльність державно-владних осіб відповідно до їх компетенції та повноважень у досягненні цілей держави.* Ознаки завдання держави: 1) нормативно визначені, функціонально обумовлені строкові результати діяльності державно-владних осіб; 2) є результатом плану реалізації державного інтересу або її мети; 3) у своїй сукупності обумовлені метою.

Функція держави є переважно об'єктно-суб'єктним явищем, в якому суб'єктна складова наголошує на суспільній природі держави, тобто такій, що обумовлена людиною, її потребами, інтересами, а об'єктна (домінуюча) – на тому, що суспільні явища, які посіли значне місце у суспільстві (є його цінностями), здатні впливати на поведінку людей, стають факторами формування нових відносин, здатні набувати форми самостійних явищ. Тобто функція держави не є волею людини, яка так захотіла, здатна змінюватися за бажанням, наприклад, державно-владного суб'єкта. Суб'єктивність має місце лише в процесі наукового пізнання функції того чи іншого явища, але не факт, що результат може бути правильним.

Мета і завдання держави – переважно суб'єктно-об'єктні явища, в яких суб'єктна складова визначальна або домінуюча, адже вони залежать виключно від волі державно-владних суб'єктів, опосередковані волею невідладних суб'єктів або членів державного спілкування. Мета і завдання є своєрідними прийомами організації діяльності державного апарату в напрямі забезпечення розвитку суспільства відповідно до конкретного часу в

тій чи іншій сфері суспільних відносин. Завдання – це те, що необхідно зробити. Завдання державної діяльності – конкретні, соціально значущі і життєво необхідні проблеми (питання), на вирішення яких спрямовані зусилля держави. У співвідношенні функції держави та її завдання і мети, пріоритет належить останнім. Але функції є такими, що обумовлюють і мету, і завдання. Адже усвідомлення функції, як ми з'ясували, процес довготривалий, який потребує наукових прийомів пізнання. Неправильно усвідомлена функція спричиняє постановку цілей і формулювання завдань, які не можуть бути досягнуті і виконані. У сфері державної діяльності така діяльність може мати негативні наслідки для безпеки розвитку. До того ж, на виконання завдань і досягнення цілей залучається матеріальний ресурс.

Мета є відтворенням, насамперед у свідомості, бажаним результатом певних вольових дій. За допомогою мети державно-владний суб'єкт намагається перетворити навколишнє середовище. Мета пов'язана з потребами й інтересами суспільства, де потреба має об'єктивний характер, а інтерес – об'єктивно-суб'єктивний. Інтерес не може розглядатись як однозначна першопричина мети, адже не всякий інтерес викликає необхідність формування мети. З іншого боку, мета може не повністю відповідати інтересам або перекручувати їх зміст, якщо в процесі формування мети неточно була визначена функція об'єкта впливу, як і можливості суб'єкта її досягти. Мета тісно пов'язана із цінністю як важливим для суб'єкта фактом досягнення певної мети, інакше кажучи, остання має бути цінністю, а якщо ні, то в неї не буде потенціалу впливати на діяльність суб'єкта. Отже, мета і цінність виступають деякою мірою синкретичними поняттями. Постановка мети передбачає формування завдань на її досягнення. Правильно визначена мета і сформовані завдання (у випадку їх виконання і досягнення) означають, що суб'єкт правильно усвідомив функцію як можливості для планування діяльності.

Лекція 8. Механізм держави

8.1. Механізм як процес реалізації функції держави

Механізм¹³¹ держави – динамічний бік внутрішньої організації та зовнішньої взаємодії апарату державної влади як проявів утримання і підтримання цілісності держави, де показником належної внутрішньої структурної організації виступають інституціонально оформлені критерії оцінки реалізації мети і завдань, функції держави або зовнішньої взаємодії. Ознаки механізму держави: 1) відображення інституціонального аспекту держави; 2) показник ефективності діяльності державного апарату влади і державних службовців у реалізації функції держави, досягнення мети і виконання завдань; 3) критерій належної структурної організації апарату державної влади або напрямів необхідних його структурних змін. Особливістю механізму держави як пізнавального прийому є орієнтація на

---

¹³¹ *Mechané* (грец., лат.) – рухати.

процеси зовнішньої взаємодії державного апарату з іншими суспільними організаціями, в ході яких проявляється, виявляється, фіксується момент функціонального призначення, розуміння сутності і змісту державності. Механізм держави позначає собою рух від традиційного для юридичної науки акценту на формальні схеми здійснення державної влади у суспільстві до дослідження людського чинника в управлінській діяльності.

У вітчизняній юридичній науці механізм як прийом пізнання задіяний у 20–30 рр. ХХ ст. з метою обґрунтування диктатури пролетаріату та її втілення в апараті державної влади. Належна організація державно апарату влади позначалась як механізм диктатури пролетаріату. Спроби розмежувати апарат державної влади і механізм держави приписують *Ю. Козлову (радянський теоретик адміністративного права)*, який на основі аналізу статусу профспілок як громадської організації зробив припущення, що вони відіграють значну роль у державній організації, перебувають у певному взаємозв'язку, але не вважаються державними. Комплексне дослідження проблеми належить *В. Копейчикову (радянський, український теоретик держави і права)*, який запропонував склад механізму держави: 1) державні органи; 2) державні підприємства; 3) державні установи. Державні органи, керуючись державно-владними повноваженням, управляють державними установами і державними підприємствами. *С. Алексєєв (радянський, російський теоретик права і держави)* запропонував механізм держави розглядати як динамічне явище, ознакою якого є внутрішні та зовнішні фіксації (фіксатори) належної спрямованості апарату державної влади на досягнення відомого результату. Заради об'єктивності слід зазначити, що не всі науковці використовують категорію “механізм” у державній проблематиці. Тобто в межах апарату держави сприймаються органи держави у статичності, а в межах механізму держави – ті самі органи, але в динаміці. Таке розуміння механізму держави ґрунтується на етимології самого слова “механізм”, що означає систему, в якій рух одного спонукає до руху іншого.

Проблематику механізму держави вважаємо за необхідне розглядати через призму державної влади. Держава і державна влада не є тотожними явищами, а, з погляду механізму співвідносяться як форма (держава) і зміст (влада). Саме тому механізм держави є переважно механізмом саме її влади, завдяки чому формується загальне уявлення і про державу. Доцільне у подальшому вживання терміно-поняття “механізм державної влади”, який конкретизує державу, є її раціональним проявом.

Механізм як пізнавальний прийом – *складова системно-структурного методу дослідження, в межах якого предметом пізнання є така сторона досліджуваного об'єкта, яка пов'язана з процесом взаємодії з іншими суспільними явищами, в ході чого виявляються, фіксуються моменти його сутнісно-функціонального призначення.*

У контексті запропонованої дефініції механізму державної влади ми звернули увагу, що остання є переважно проявом динамічного (або діяльнісного), показником належного (важай, нормативного). Уявлення про

належну державу, або її функціональне призначення, є результатом аналізу, насамперед, практики її реалізації у вигляді взаємодії з іншими суспільними явищами, що й формує об'єктно-предметну складову практичної (діяльнійсної) реалізації держави. Тобто порушується проблема уявлення і розуміння належної організації держави. Статичний аспект держави (державної влади), на відміну від динамічного, зосереджується на фіксації внутрішньої структури організації державно-владних осіб, належна організація яких є переважно результатом втілення ідеальної логічно обгрунтованої формально визначеної функції держави. Внутрішньоорганізований або статичний аспект державної влади позначається **апаратом державної влади**.

Динамічний пізнавальний аспект держави або діяльність державно-владних осіб передбачає одночасне поєднання: 1) уявлення про кількісні та якісні прояви державно-владних осіб у зовнішньому середовищі, за допомогою яких формується уявлення належного, виконання поставлених завдань і досягнення мети; 2) уявлення про структуру організації державно-владних осіб або апарату держави, здатного виконувати завдання і досягати цілей. Зовнішньоорганізаційний, або динамічний, аспект державної влади позначається **механізмом державної влади**.

Виявлені та проаналізовані нами раніше сутність і функції держави дають підстави стверджувати, що сутнісно-функціональне призначення держави в орієнтально-узагальненому вигляді можна звести до організації суспільства в напрямі безпечного розвитку, де безпека і розвиток визначають і конкретизують напрями діяльності державної влади, її зміст, формують предмет діяльності державно-владних осіб, органів державної влади.

Ознакою сучасного часу є спроби визначити рейтинг неієздатності держав світу (або тих чи інших регіонів) за показниками цілісності території, демографічної та економічної ситуації¹³², які прямо або підсвідомо впливають і сприяють формуванню системи фіксованих оцінних уявлень належної державної організації. Можна стверджувати, що ефективність діяльнійсного аспекту державної влади залежить від: 1) структурної організації апарату державної влади, здатного вирішувати нагальні проблеми суспільства в напрямі його безпечного розвитку; 2) вмінь і навичок (професійності) державно-владних осіб в управлінні і врешенні проблем.

Таким чином, маємо, з *одного боку*, більш-менш чітке усвідомлення призначення держави, переліку загальносоціальних, нагальних проблем сфери суспільної взаємодії, вирішення яких відповідає суспільним уявленням безпечного розвитку суспільства в цілому та кожного індивіда – члена суспільства зокрема; а з *іншого боку*, апарат державної влади, який складається з державно-владних осіб, уповноважених на реалізацію влади в межах визначеної компетенції. Позитивно сприймається будь-яка діяльність державно-владних осіб, коли вирішуються нагальні проблеми суспільства.

---

¹³² Failed states index (англ.) – рейтинг неієздатності держав Американського фонду миру і журналу “Foreign Policy” // <http://www.ffp.statesindex.org/rankings>

Відповідно, діяльність, яка не досягає очікуваного результату, викликає суспільне обурення, гострота якого може мати фатальні наслідки для державно-владних осіб, безпеки суспільства, цілісності держави. Необхідно виокремити *третій бік* – процес реалізації апаратом державної влади переліку загальносоціальних проблем суспільства.

Процес¹³³ **реалізації державної влади** – сукупність ряду послідовних дій, спрямованих на досягнення певного результату. Процес є немовби проявом співвідношення між уявленням належної організації апарату державної влади і сутнісно визначеним функціональним призначенням цього апарату. Виявляється, що в процесі досягнення визначеного результату, власне, сам результат може бути іншим або неочікуваним. Процес передбачає порядок або послідовність дій, отже, у системі державно-владних повноважень і компетенції впливає на формування нормативно визначених дій осіб, причетних до реалізації державно-владних повноважень. Тобто процес опосередковано впливає і передбачає структурну організацію апарату державної влади. Уявлення системи послідовних дій як запоруки успішного досягнення відомого результату є складовою механізму. Якщо процес акцентує увагу на послідовності необхідних дій, то механізм включає в себе і саму послідовність, і структурну організацію з погляду належного, за допомогою чого досягається бажаний, очікуваний результат. Власне, механізм дозволяє уникнути ідеалізованого сприйняття держави.

Суб'єктна складова (людський фактор) державної організації має значний, а інколи гіперзначний вплив на державну організацію, наслідки якого можна поділити на позитивні та негативні. З метою мінімізації саме негативного суб'єктного впливу на цілісність державної організації різні суспільства виробили і виробляють запобіжні прийоми, заходи, способи впливу на державно-владних суб'єктів, які можна звести у загальну назву – *контроль державної влади*. Контроль за державною владою формувався і формується власними, особливими шляхами тих чи інших суспільств. Сформувались унікальні запобіжні заходи, які прямо або опосередковано запозичували інші народи. Інституціонально сформований контроль за державною владою, ефективність якого підтверджена практичною реалізацією, позначається як суспільні цінності. Історія контролю державної влади виробила пасивні й активні форми. Пасивні форми контролю переважно втілились у вигляді суспільного спротиву силового типу (бунт, революція, демонстрація, страйк тощо), результатом чого не завжди була зміна стандартів державної влади на бажані. Активні форми контролю реалізуються в методах, формах правового типу: 1) реформи державного апарату влади як умова недопущення, попередження суспільним конфліктам; 2) розподіл влад як прийом, що унеможливорює авторитаризм (суб'єктивізм правителя, державно-владних осіб). Активні форми контролю державної влади фактично спонукали до такої організації апарату державної влади, який би відповідав, з *одного боку*, суспільним уявленням справедливого устрою, а з

---

¹³³ *Processus* (лат.) – рух.

іншого – стандартам організації державної влади. Власне, уявлення і чітке розуміння стандартів апарату державної влади спонукали до виникнення наукової проблеми механізму держави¹³⁴.

8.2. Структура механізму державної влади

Структура механізму державної влади – сукупність елементів переважно зовнішньої взаємодії апарату державної влади, які виступають інституціонально сформованими показниками належної реалізації функції держави. Ознаки механізму структури державної влади: 1) множинні елементи-зв'язки, в яких втілюється характер зовнішньої взаємодії, спрямований на підтримання цілісності держави; 2) елементи-зв'язки внутрішньої організації апарату державної влади як відображення напрямів належного структурування; 3) інститути як показники оцінки належного.

Проблема компонентного наповнення механізму державної влади в умовах вітчизняного державознавства визначається двома факторами: *по-перше*, курсом на розмежування державного і суспільного, формування сфери приватного і публічного секторів суспільних відносин; *по-друге*, дискусійним питанням, яка саме сфера, які її обсяги здатні існувати як приватні з огляду на попередній етап вітчизняного розвитку, характерною ознакою якого було тотальне одержавлення всього суспільства, яке виявляє певну наступність сьогодні.

Виходячи з позиції, що кожне явище має своє функціональне призначення, стало можливим припустити, що зміни, які відбуваються в одному явищі, через систему взаємодії можуть викликати зміни в інших явищах. Виявивши і встановивши систему взаємодії, є можливість прогнозувати напрями змін, у тому числі можливих змін. Більш-менш точно встановлена система зв'язків у межах тієї чи іншої системи координат слугує критерієм і показником оцінки діяльності апарату державної влади.

Невід'ємна складова процесу взаємодії – чітке уявлення механізму взаємодії всередині досліджуваного явища як відображення його цілісності, з погляду уявлення процесу і характеру змін, що відбуваються або можуть відбуватися. Цілісність держави досягається, *по-перше*, належною структурною організацією, спрямованою на утримання її цілісності; *по-друге*, показником належної структурної організації є взаємодія держави з зовнішнім середовищем, у результаті чого проявляється її функціональне призначення. Взаємодія із зовнішнім середовищем необхідна для підтримання цілісності. Таким чином, держава уявляється одночасно як ціле і частина іншого або інших явищ у результаті необхідної взаємодії.

В абстрагованому вигляді цілісність явища акцентує увагу пізнавача на визнанні його об'єктивно існуючим, беззаперечність якого доведена теоретичними й емпіричними висновками, на пізнанні глибини явища (внутрішньої форми або структури), яка може бути досягнута виключно науко-

---

¹³⁴ Взаємозалежність стандарту і механізму державної влади простежується у працях, пов'язаних з правовою державою.

вими прийомами. Частковість акцентує увагу на фіксації всієї сукупності явищ, з якими пов'язане досліджуване явище (або система координат), численних зв'язків, за допомогою яких виявляється функціональне призначення. Порушення балансу рівноваги між цілісністю і частковістю веде до модернізації (оновлення) або трансформації (зміни), якщо цілісність переважає над частковістю, або до руйнування (розпаду), якщо частковість переважає над цілісністю.

Підтримка цілісності держави як системного утворення потребує постійного оновлення структурної інформації, яке відбувається завдяки взаємодії із зовнішнім середовищем. Одиначні впливи, як правило, не здатні привести до фіксації корисних ознак і напрямів зміни, отриманих як інформація. Це може зробити лише серія процесів впливу. Зазвичай вплив зовнішнього середовища викликає відхилення від очікуваного параметра, виникає інформація, яка формує зворотний зв'язок, що насамкінець створює замкнений контур функціонування системи. Такими чином, витоки розвитку пов'язані, *по-перше*, з відхиленням від параметрів внутрішньої організації під впливом зовнішньої взаємодії, *по-друге*, з поверненням на задану траєкторію розвитку, якщо зовнішній вплив не здатний змінити. Як правило, багаторазові або постійні впливи зовнішнього середовища супроводжуються природним добором, у результаті якого стають можливими змінами. Отже, всі процеси взаємодії дають уявлення про механізм, ознаки якого: 1) саморегулювання; 2) саморозвиток.

Саморегулювання – *самостійне реагування системи на зовнішній вплив, який порушує її нормальне функціонування. Саморегулювання досягається за допомогою оперативної інформації, зворотного зв'язку, здійснюється у формі самоналагодження і самоорганізації. Доведено, що чим менша регламентована програма і структура, тим вища здатність пристосування її до реальних умов, тобто саморегуляції.*

Саморозвиток – *самостійне вироблення нових цілей і постановка завдань у зв'язку зі зміною структури, яка пов'язана з накопиченням структурної інформації, що викликає необхідність переходу на інший рівень організації.*

Зміст процесу взаємодії як динамічної складової апарату державної влади, що впливає на формування елементної складової, визначають: 1) зв'язки, кількісні та якісні або такі, що характеризуються сталістю; 2) напрями зв'язків (двосторонні, односторонні), що дають уявлення про функціональне призначення; 3) основні (постійні) та неосновні (тимчасові) зв'язки; 4) наявні суспільні інститути (характер взаємодії), сталість яких сприймається показниками належної організації апарату державної влади.

Компонентне наповнення механізму державної влади, пропонуване науковцями, різне ¹³⁵, що створює певну невизначеність як невід'ємний аспект сучасного державорозуміння.

---

¹³⁵ *Державний апарат та державні інститути; державні органи, установи, підприємства; державні органи, публічні служби; сукупність органів, що управляють суспільством та забезпечують державну діяльність; система органів держави.*

На основі вищезазначеного можна сказати, що відмінність уявлень змісту держави впливає на відмінність компонентного складу. Пропонуємо виокремити в механізмі державної влади як системному явищі такі групи елементів її складу: 1) політичний рівень механізму; 2) адміністративний рівень механізму; 3) суспільний (громадський) рівень механізму.

Політичний рівень механізму державної влади відображає момент реалізації функцій держави в напрямі формування перспектив стратегії безпечних умов, моделей розвитку. Політична складова державної влади – це конкуренція стратегій, програм, моделей, запропонованих різними політично-орієнтованими групами, що в контексті концепції контролю влади створює запобіжні прийоми суб'єктивізації напрямів діяльності державної влади.

Адміністративний рівень механізму державної влади відображає момент реалізації функцій держави в напрямі забезпечення умов розвитку (1) відповідно до фіксованих завдань і цілей, (2) у межах визначених повноважень і компетенції державно-владних осіб. Адміністративний рівень визначається професійністю державно-владних осіб, їх здатністю виконувати адміністративні зобов'язання, що є умовою стабільності апарату, здатності приймати рішення незалежно від правителя в межах компетенції та повноваження. Роль правителя переважно набуває представницьких рис, але виявляє свою значущість в умовах загрози безпеці розвитку суспільства.

Суспільний (громадський) рівень механізму державної влади відображає момент участі громадян у реалізації функцій держави, в контексті контролю за діяльністю апарату державної влади в цілому. Адміністративний рівень або адміністративна група елементів субстанційна, або така, яка фіксує собою власне момент реалізації функції держави. Політичний і громадський рівні є інституціональним проявом впливу на державну владу. Вплив політичного визначальний з погляду формування стратегії безпечного розвитку, суспільний – з точки зору контролю за дотриманням безпеки з огляду на адміністративну нормативну складову. Сприйняття державної влади у чистому вигляді фактично фокусується на стихії влади, або такій, що виражає силу. Державна влада, з погляду вимог її належної організації, переважно є внормованою силою, де норма поглинає стихійність.

Компонентна складова механізму державної влади двоаспектна: 1) статичне явище, або система взаємозв'язків між державними органами всередині апарату державної влади як відображення наявного; 2) динамічне явище, або сукупність інститутів, прийомів, засобів, застосування яких виявляє дієвий вплив на посилення ефективності державної влади як умови, що формує належне.

8.3. Апарат державної влади

Апарат¹³⁶ державної влади – нормативно регламентована структура державних органів, спрямованих на реалізацію функції держави. Ознаки апарату державної влади: 1) публічний прояв нормативного управ-

---

¹³⁶ *Apparātus* (лат.) – спорядження, обладнання.

ління суспільної організації; 2) незалежна або мінімально залежна від правителя, відносно самостійна структурна організація уповноважених державно-владних осіб та їх колективів; 3) іманентна (атрибутивна) властивість держави. Інколи апарат державної влади позначається як апарат державного управління. В основі відмінності полягає проблема співвідношення влади й управління.

Апарат державної влади як атрибут держави виявляє себе (1) в умовах відокремлення від особи правителя, що супроводжується формуванням системи повноважень і компетенції; (2) у здатності діяти самостійно без суттєвого впливу правителя на основі системи повноважень і компетенції, яка супроводжується професіоналізацією державних службовців як владних суб'єктів. Гіпотетично можна уявити наявність двох влад: 1) влада державних службовців (яка уособлює систему безособового правління); 2) влада правителя (система особового правління). Бюрократія (державні службовці, чиновники) як суб'єктне відображення апарату влади є невід'ємною складовою будь-якої публічної влади. Але не всяка бюрократія з погляду її організації є атрибутом держави. В умовах вождівства та імперії апарат державної влади залежить від самого правителя, є його продовженням. Тобто говорити про бюрократію як суб'єкт державно-владного повноваження немає жодного сенсу. В полісах апарат державної влади досягав певного рівня самостійності, але його ефективність адекватна розмірам території поліса. Подальша еволюція бюрократії в напрямі атрибутивної складової держави залежала від того, наскільки апарат державної влади був незалежним, самостійним у реалізації державно-владних повноважень. Як показує практика, атрибутивність апарату державної влади залежала від того, наскільки приватні інтереси були відокремлені від публічних у діяльності державно-владних суб'єктів. Тобто відокремлення апарату державної влади від правителя слугувало умовою мінімізації суб'єктивних впливів правителя у прийнятті рішення, виступало своєрідною гарантією стабільності держави. В момент зміни правителя державний апарат продовжував діяти самостійно, отже, мінімізував можливі негативні прояви. Апарат державної влади створює умови для прямого управління на території держави. Суть прямого управління полягає в тому, що правитель залучає на службу чиновників, які уповноважуються діяти в межах визначених повноважень і компетенції в реалізації державно-владних повноважень за встановлене грошове утримання. На відміну від прямого управління, непряме характеризується декількома правлячими суб'єктами як наслідок (1) неефективного апарату державної влади, завдяки тісному зв'язку з правителем, тобто знижується рівень його самостійності в реалізації владних повноважень, (2) коли приватні інтереси переплітаються з публічними.

Структура державного апарату визначається функціональним призначенням держави, конкретизованим відповідно до часу, цілей та завдань, які визначають особливості предметної складової діяльності державних органів влади. В державній організації апарат державної влади містить системи

(або підсистеми): 1) органів власне державної влади; 2) судових органів; 3) охоронних органів. Структурно система органів державної влади функціонально спрямована на регулювання й управління в межах певної території держави. Судова влада державно-владних повноважень не має. В її компетенції – розсудження за зверненням чи за фактом. Владного аспекту суд набуває, *по-перше*, в умовах розподілу влад; *по-друге*, повноваження розсудження має лише суд; *по-третьє*, суд першим став свого часу монополізованим державою як невід’ємна складова її функціонального призначення. Система захисту влади, а разом і структура органів, об’єктивно впливали з наявної загрози, зовнішньої та внутрішньої, що має місце стосовно державно-владних осіб.

З урахуванням типів управління історичної багатоманітності структурної організації апарату державної влади можна виділити такі моделі апарату державної влади: 1) монотеократична¹³⁷; 2) моноцефальна¹³⁸; 3) централізовано-сегментарна¹³⁹. Для монотеократичної моделі апарату влади характерні: 1) єдиновладдя, що ґрунтується на релігійній догмі, отже, виключається або мінімізується принцип розподілу влад на користь концепції єдності влади; 2) певна, але помітна роль модернізованих общинних органів влади в системі апарату державної влади, яка дозволяє зберегти традицію участі населення в управлінні, що є невід’ємною складовою релігійної догматики; 3) значна роль членів сім’ї правителя, яка обмежує можливе свавілля правителя, прояв його суб’єктивізму. Моноцефальна модель апарату влади характеризується: 1) наявністю численних органів влади, що відповідає принципу розподілу влад, але вихідним принципом є максимальне повновладдя правителя, який виступає главою системи органів влади; 2) наявністю юридичної та фактичної ієрархії, яка домінує над автономністю; 3) пріоритетністю виконавчої влади. Централізовано-сегментарну модель характеризує: 1) принцип розподілу влад; 2) автономність органів влади передбачає дію координативної; 3) органи влади мають неоднаковий спосіб утворення.

8.4. Орган державної влади

Орган¹⁴⁰ державної влади – структурно організований колектив уповноважених державно-владних осіб, які мають повноваження безпосередньо реалізовувати функції держави, її завдання і цілі. Ознаки органу державної влади: 1) системотвірний елемент апарату державної влади; 2) складається з уповноважених осіб – державних службовців, наділених владними повноваженнями; 3) діяльність державних службовців базується на системі юридично визначених повноважень і компетенції, сформованих за єдиними принципами; 4) володіє і розпоряджається визначеним матеріальним ресурсом у реалізації функції держави, її цілей і завдань.

¹³⁷ *Μονος, θεοκρατία* (грец.) – один, єдиний, влада Бога, сила, керувати.

¹³⁸ *Μονος, κεφαλῆ* (грец.) – один, єдиний, голова.

¹³⁹ *Segmentum* (лат.) – відрізок.

¹⁴⁰ *Organon* (грец., лат.) – знаряддя, інструмент.

Державний апарат містить як мінімум три підсистеми органів державної влади, які являють собою досить самостійні, автономні структурні відособлення державного апарату. Вони формуються під впливом конкретизації безпечного розвитку суспільства щодо того чи іншого часу, являють собою вид державної діяльності залежно від сфер впливу. Державні службовці перебувають у правових відносинах між собою, абстраговані від сімейних, цивільних та інших відносин, є офіційними особами, що представляють державу в межах того чи іншого виду державної діяльності. Наявність державно-владних повноважень означає, що орган держави має право встановлювати формально обов'язкові приписи, тобто норми права чи індивідуальні приписи, і домагатися за допомогою встановлених законом засобів їх здійснення. Тому одне з головних завдань держави з організації апарату – правильне, чітке і повне законодавче визначення компетенції, повноважень і місця того чи іншого органу в апараті держави. Будучи складовими частинами одного й того ж державного апарату, органи будь-якої держави відрізняються видами виконуваної ними державної діяльності, характером і обсягом компетенції, формами і методами здійснення.

Структурними елементами органу держави визначають підрозділи: 1) головний, що безпосередньо виконує цілі, завдання держави в межах того чи іншого виду державної діяльності; 2) допоміжний, який забезпечує діяльність головного підрозділу. Підрозділи в межах як органу державної влади, так і інших органів та їх структурних елементів пов'язані між собою відносинами субординації та координації.

Субординація¹⁴¹ – службові відносини між державними органами, підрозділами державних органів, державними службовцями, побудовані за принципом ієрархії як умови дотримання правил службової дисципліни. Основу субординації формують положення про державний орган, підрозділ державного органу, службові обов'язки державних службовців.

Координація¹⁴² – службові відносини між державними органами, підрозділами державних органів, державними службовцями, побудовані за принципом узгодження взаємних дій як умови досягнення загальних завдань і цілей. Основу координації формують положення про державний орган, підрозділ державного органу, службові обов'язки державних службовців, а також нові завдання і цілі, спрямовані на ефективність управлінських дій.

8.5. Види органів державної влади

Класифікація органів державної влади – прийом розподілу органів державної влади на групи за певними критеріями в системі апарату державної влади як необхідна пізнавальна умова розвитку. Ознаки класифікації органів державної влади: 1) усвідомлення наявного багатоманіття державних органів, що сформувались у системі апарату державної влади; 2) визначення місця органу державної влади у системі апарату з погляду функціонального

---

¹⁴¹ *Subordinatio* (лат.) – призначаю, керую.

¹⁴² *Coordinatio* (лат.) – взаємовпорядкування.

призначення; 3) осмислення напрямів структурних змін апарату державної влади з погляду вимог його ефективності.

Поширені критерії, за якими класифікуються органи державної влади:

1. За місцем у системі державного апарату або способом утворення: 1) первинні органи державної влади, які утворюються на основі мандату народу або шляхом виборів; 2) вторинні органи державної влади, які утворюються (призначаються) первинними органами та їм підзвітні; 3) успадковані органи державної влади, які утворюються шляхом переходу їх від спадкодавця до спадкоємця (прийом, поширений у країнах з монархічною формою правління). З урахуванням основних напрямів діяльності державної влади, суспільних сфер державно-владного впливу співвідношення між первинними і вторинними органами державної влади дає можливість оцінити обсяги участі суспільства в легалізації державної влади.

2. За змістом діяльності державного апарату: 1) органи законодавчої влади, які уповноважені приймати закони; 2) органи виконавчої влади, які уповноважені на виконання законів, розробку стратегії безпечного розвитку (державна політика); 3) органи судової влади, які уповноважені на здійснення правосуддя або розсудження.

Органи законодавчої влади як загальнодержавні представницькі органи реалізують законодавчу функцію в межах дії принципу розподілу влад. Структура загальнодержавного, представницького, законодавчого органу влади може бути різною, але головне його призначення – законотворча діяльність. Законодавча влада сприймається як (1) вираження волі народу або його частини, (2) територіально-публічний колектив уповноважених осіб. На цій основі закони, прийняті законодавчим органом влади, сприймаються як такі, що мають найвищу юридичну силу. Лише органи конституційного контролю (наприклад, конституційний суд) можуть позбавити закон вищої юридичної сили, якщо визнають його неконституційним.

Органи виконавчої влади як загальнодержавні реалізують завдання з виконання законів та судових рішень, застосовуючи у певних випадках примус. Але виконавче завдання не є абсолютним. Теоретичні уявлення про виконавчі органи влади як результат дії принципу розподілу влад у вітчизняній юридичній науці – сфера малодосліджена. Виконання законів і рішень суду так чи інакше потребує організаційних заходів, розпорядчої діяльності, видання індивідуальних нормативно-правових актів тощо. Відсутність традиції нормативно-правового забезпечення діяльності виконавчих органів влади обумовлювалася фактичним поєднанням у системі рад (радянського періоду) законодавчої та виконавчої влади. Отже, у багатьох випадках залишаються невизначеними статуси низки виконавчих органів влади. Органи виконавчої влади становлять собою багаторівневу систему, в якій необхідно виокремити: 1) вищі органи виконавчої влади (уряд, або кабінет міністрів); 2) центральні органи виконавчої влади (міністерство, державний комітет, спеціальний орган виконавчої влади, орган центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом, урядовий орган); 3) місцеві

органи виконавчої влади. **Кабінет**¹⁴³ **міністрів, або уряд** – вищий виконавчий орган державної влади у системі розподілу влади, діяльність якого спрямована на реалізацію функцій держави. **Міністерство**¹⁴⁴ – головний (провідний) орган у системі центральних органів виконавчої влади, який забезпечує, впроваджує державну політику в певній сфері суспільних відносин. **Державний комітет**¹⁴⁵ – орган у системі центральних органів виконавчої влади, який вносить пропозиції щодо формування державної політики у визначеній сфері суспільних відносин, здійснює міжгалузеву координацію. **Спеціальний орган виконавчої влади** – орган у системі центральних органів виконавчої влади, який має право на застосування примусу. **Орган центральної виконавчої влади зі спеціальним статусом** – орган у системі центральних органів виконавчої влади, який має додаткові, спеціально обумовлені повноваження і компетенції із застосування примусу. **Урядовий орган** – орган у системі центральних органів виконавчої влади, який створюється для вирішення питань адміністративного характеру.

Органи судової влади здійснюють функцію правосуддя, вирішують суперечки між суб'єктами суспільства. Особливе місце в сучасній судовій системі займає конституційне правосуддя, яке з огляду на час викликає дискусію з приводу місця, що посідає конституційний суд у системі поділу влади. Зазначається, що конституційні суди – це юрисдикційні і політико-владні органи, оскільки вони тісно пов'язані з поділом та здійсненням політичної влади, але конституційний суд – не такий політичний орган, як інші конституційні органи, що беруть безпосередню участь у політичному процесі, в прийнятті політичних рішень чи політичному контролі.

3. За часом функціонування у системі державного апарату влади:

- 1) постійні органи державної влади, які функціонують безстроково;
- 2) тимчасові органи державної влади, які у своїй функціональній діяльності обмежені визначеним часовим терміном.

Постійні органи державної влади виявили себе історично, що може розглядатись як прояв їх необхідності або функціонального призначення. Тимчасові органи є скоріше проявом необхідного виконання завдань, які виникли на конкретному етапі розвитку.

4. За складом або порядком ухвалення рішення в системі державного апарату:

- 1) одноосібні органи державної влади, що складаються з однієї державно-владної особи, уповноваженої одноосібно приймати рішення;
- 2) колегіальні органи державної влади, що складаються з декількох державно-владних осіб, уповноважених колегіально приймати рішення.

Співвідношення між колегіальним і одноосібним прийняттям рішення продиктовано вимогами мобільності.

5. За територією, на яку поширюються повноваження в системі державного апарату:

- 1) загальні (центральні) або федеративні органи держав-

---

¹⁴³ *Cabinet* (фр.) – робоче приміщення.

¹⁴⁴ *ministro* (лат.) – службу, управляю.

¹⁴⁵ *comitatus* (лат.) – супроводжуючий.

ної влади, дія яких поширюється на всю територію держави; 2) регіональні органи державної влади, територією діяльності яких є частина державної території (або адміністративно-територіальна одиниця). У федеративних державах регіональні органи можуть бути органами як суб'єкта федерації, так і федеральними, що діють на території певного суб'єкта федерації або на території декількох суб'єктів федерації; 3) місцеві органи державної влади, територією діяльності яких є найменша (вихідна) адміністративно-територіальна одиниця країни в системі державного устрою.

Кількість рівнів органів державної влади в тій чи іншій країні різна. Наприклад, у Російській Федерації – три рівні органів державної влади: федеральні, регіональні (або органи суб'єктів федерації), місцеві. В Україні – дворівнева система органів влади: центральні, місцеві. В Сан-Маріно, Андоррі – однорівнева система органів влади, а в Радянському Союзі діяла п'ятирівнева: союзний рівень (Верховна Рада СРСР) – республіканський рівень (Верховна Рада УРСР) – обласний рівень (Дніпропетровська обласна рада) – міський рівень, або рівень селища міського типу (Дніпропетровська міська рада, Солонянська районна рада) – сільська рада селища Сурсько-Литовське.

Слід розрізняти поняття “орган держави” й “орган місцевого самоврядування”. У зв'язку з певною невизначеністю досить часто орган держави й орган місцевого самоврядування сприймаються як тотожні. Різниця залежить від рівня децентралізації та розподілу повноважень між місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування.

6. За характером (обсягом) повноважень у системі апарату державної влади: 1) органи державної влади загальної компетенції, які уповноважені на реалізацію державно-владних повноважень у всіх сферах суспільних відносин у межах державної території; 2) органи державної влади спеціальної компетенції, які уповноважені на реалізацію державно-владних повноважень у певних сферах суспільних відносин у межах державної території.

8.6. Державна служба

Державна служба¹⁴⁶ – регламентована законодавством професійна, оплатна діяльність уповноважених осіб у державних органах влади, установах і підприємствах щодо реалізації функцій, досягнення цілей і виконання завдань держави. Уповноважені особи державної служби називаються державними службовцями. Ознаки державної служби: 1) визначена нормами Конституції і регламентована спеціальним законодавством; 2) основу регламентних норм становлять компетенції та повноваження; 3) діяльність, яка потребує спеціальних (професійних) знань і вмінь.

Державна служба як ознака стабільного розвитку суспільства виявила себе в умовах формування інститутів контролю за державною владою, її апаратом. Регламентація діяльності апарату влади створила умови відповідальності тих чи інших державно-владних осіб. Суспільні вимоги до під-

---

¹⁴⁶ Дія – слугувати, служити або виконувати встановлені обов'язки.

вищення ефективності апарату державної влади сформувавши напрями: 1) формування регламентних норм, які встановлюють права й обов'язки уповноважених осіб або зміст їх діяльності; 2) відокремлення приватних інтересів від публічних за рахунок гарантованої оплати праці.

До структурних елементів державної служби належать: 1) законодавство та принципи як нормативна складова регламентної діяльності апарату державної влади відповідно до вимог; 2) система компетенції та повноваження (посади) як інституційна складова ефективної реалізації функціонального призначення держави; 3) державні службовці (професійно навчені, підготовлені особи) як субстанційна складова.

Принципи державної служби слугують умові належного повноцінного механізму держави: 1) принцип стабільності державної служби передбачає незмінність терміну служби осіб; 2) принцип професіоналізму і компетентності службовців забезпечує професійний розвиток; 3) принцип політичної нейтральності державних службовців має розглядатись як гарантія стабільності; 4) принцип соціальної захищеності державного службовця передбачає встановлення механізму надання конституційно гарантованого захисту державного службовця, створення рівних умов вступу й перебування на державній службі всіх соціальних категорій населення.

Компетенція ¹⁴⁷ – сукупність юридично визначених повноважень (права й обов'язки), які формують предмет повноважень, права й обов'язки уповноваженої особи чи органу, відповідальність, відповідність визначеним цілям, завданням і функціям. **Повноваження** – офіційне формально визначене право наділеного владою нав'язувати свою волю (приймати рішення, видавати накази, розподіляти ресурси тощо) для досягнення бажаних результатів. Компетенція – юридично фіксована умова легальності й легітимності державної влади. На основі компетенції орган держави чи державний службовець має владні повноваження – можливість видавати нормативно-правові акти.

Визначальний для державної служби все ж таки суб'єктний (або людський) фактор. Стабільність апарату державної влади залежить не лише від нормативного забезпечення напрямів його діяльності, розподілу праці завдяки системі компетенцій і повноважень, але й від того, наскільки враховані мотиви людей, що йдуть на державну службу. Стабільність прямо залежить від того, наскільки у суспільстві досягнуто рівня відмежування приватних інтересів від публічних. Приватна особа, яка йде на державну службу, щоб скористатися можливостями посади і вирішити власні матеріальні (приватні) інтереси, розглядається двояко: *по-перше*, державна служба оплатна, тобто створює певну матеріальну (приватну) основу життєдіяльності особи; *по-друге*, державний апарат влади причетний до розподілу матеріальних ресурсів суспільства, а принципи, які діють у системі розподілу, можуть сприяти надмірній привабливості державної служби виключно з погляду вирішення приватного інтересу за рахунок публічного, наслідком чого є: зловживання

---

¹⁴⁷ *Competere* (лат.) – відповідати, підходити.

посадою, корупція тощо. Існують підстави вважати, що стабільність та ефективність державного апарату влади прямо залежить від того, наскільки розмежовані у системі державної служби публічні та приватні інтереси. Нехтування субстанційною складовою або неврахування дійсних мотивів особи як претендента на посаду фактично нівелює нормативну й інституційну складові.

Державна служба передбачає такі її форми: 1) політична; 2) адміністративна; 3) мілітаризована¹⁴⁸. Політичну державну службу визначає: 1) обов'язкова виборність посад; 2) сукупність найвищих посад у системі апарату державної влади, які посідають особи–політики, котрі виграли чергові вибори легалізації державної влади. Політичний аспект державної служби акцентує увагу на тому факті, що особи–політики, котрі виграли вибори, *по-перше*, є політичними діячами, які мають за мету реалізацію власних інтересів або інтересів певних груп через систему державних органів влади; *по-друге*, не є державними службовцями у чистому вигляді. Адміністративна державна служба ідентична власне державній службі. У системі видів (форм) державної служби, адміністративний аспект відповідає суті апарату державної влади та осіб, причетних до реалізації державно-владних повноважень. Визначальним в адміністративній державній службі є призначення особи на посаду для виконання завдань і досягнення цілей у межах компетенції та повноваження. Мілітаризована державна служба є службою зі зброєю в руках, особливістю якої є те, що особи не мають державно-владних повноважень, не причетні прямо до їх реалізації, а скоріше захищають їх, що супроводжується застосуванням примусу до особи чи осіб (їх об'єднань), котрі мають на меті порушення стабільності роботи державного апарату, безпеки суспільства в цілому або окремих осіб чи їх груп. Фактично, це особи зі спеціальним статусом.

8.7. Державний службовець

Державний службовець – особа, що перебуває у публічно-правових відносинах з державою та обіймає в державних органах, установах і на підприємствах посаду державного службовця для здійснення визначених повноважень у межах відповідної компетенції та одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету. Ознаки державного службовця: 1) є громадянином держави і постійно мешкає на її території; 2) має відповідний освітньо-кваліфікаційний рівень знань, що відповідає встановленим вимогам державної служби як основи його діяльності; 3) наділяється статусом, який передбачає можливість вимагати виконання тих чи інших зобов'язань відповідно до посадової інструкції.

Кожна країна формує своє нормативне уявлення про те, кого позначати державним службовцем: від усіх, хто пов'язаний роботою в державних органах, установах, на підприємствах, до тих осіб, які безпосередньо є носіями державно-владних повноважень. Залежно від характеру праці на державній службі державні службовці поділяються на класи, групи, розря-

---

¹⁴⁸ *Militaris* (лат.) – військовий.

ди тощо. Класифікація в тих чи інших країнах різна, загалом можна виділити такі основні групи: 1) адміністратори (державні службовці, які в ієрархії державної служби обіймають найвищі посади); 2) професіонали (державні службовці, які є висококласними спеціалістами в тій чи іншій сфері суспільних відносин, мають переважно статус радника); 3) виконавці (державні службовці, які виконують прийняті рішення); 4) вищі технічні службовці (державні службовці, які виконують прийняті рішення з використанням спеціальних технічних засобів); 5) канцелярські працівники (державні службовці, які виготовляють, оформлюють, супроводжують, зберігають документи, в яких відображається діяльність апарату державної влади); 6) обслуговуючий персонал (державні службовці або технічні працівники, що забезпечують діяльність державної служби). В Україні переважає така класифікація державних службовців: 1) керівник; 2) спеціаліст (фахівець); 3) технічний персонал; 4) допоміжний персонал. З урахуванням багатоаспектності виконуваних державними службовцями обов'язків, різного рівня відповідальності, їх статусів взагалі, є необхідність розрізняти державних службовців за: 1) публічним статусом; 2) непублічним статусом.

Державний службовець непублічного статусу – особа, уповноважена на виконання діяльності, яка переважно забезпечує реалізацію державно-владних повноважень, статус котрої регламентується нормами трудового законодавства. Ознаки державного службовця непублічного статусу: 1) безпосередньо не має державно-владних повноважень; 2) забезпечує діяльність державної служби (інших державних службовців) відповідно до посадової інструкції; 3) незмінний в разі зміни правителя. Відповідно до класифікації це: спеціаліст (фахівець); технічний персонал; допоміжний персонал.

Державний службовець публічного статусу – особа ¹⁴⁹, уповноважена на володіння державно-владними повноваженнями, яка безпосередньо реалізує державно-владні повноваження шляхом прийняття рішення в межах визначеної компетенції, статус якої регламентується нормами публічного права. Ознаки державного службовця публічного статусу: 1) має державно-владні повноваження; 2) безпосередньо реалізує державно-владні повноваження через прийняття ним рішення; 3) у всіх випадках зміни правителя йде або звільняється з посади. Відповідно до класифікації це керівник. Державні службовці публічного статусу обіймають посади шляхом: 1) виборів; 2) призначення. Згідно із законодавством України носіями державно-владних повноважень є: 1) державні службовці; 2) народні депутати.

Виборні державні службовці призначаються на посаду на основі рішення виборчої комісії. Зі скінченням терміну або в разі дострокового припинення повноважень звільняються або йдуть у відставку. Звільняються або йдуть у відставку державні службовці публічного статусу, які призначаються, після скінчення терміну їх повноважень або в разі дострокової відставки. Призначення державних службовців на посади – прерогатива

---

¹⁴⁹ Людський індивід як суб'єкт соціальних та юридичних відносин і свідомої діяльності.

виконавчих органів влади, переважно вищих або центральних органів. З практичного погляду вищими і центральними органами влади призначається невелика кількість державних службовців. Решта призначень відбувається за принципом делегування керівникам нижчих органів влади. Призначення супроводжується конкурсним відбором (екзамен, перевірка практичних навичок, перевірка документів), який переважно має рекомендаційний характер. У ряді країн призначення державного службовця супроводжується прийняттям ним присяги лояльності до держави. Призначувані державні службовці непублічного статусу користуються привілеєм незмінності. Незмінність державного службовця може мати як плюси, так і мінуси. З одного боку, забезпечується наступність і стабільність у роботі державного апарату, гарантія роботи для працівників, з іншого – має місце бюрократизація, формування авторитаризму у зв'язку з неможливістю їх зміни.

Державний службовець несе відповідальність за свої дії перед державою (у випадку порушення своїх обов'язків), перед громадянами, їх об'єднаннями або третіми особами. Відповідальність перед державою передбачає особисту відповідальність державного службовця у вигляді матеріальної, дисциплінарної, кримінальної, звільнення з посади, позбавлення статусу державного службовця. Відповідальність перед третіми особами держава приймає на себе, тобто може вивести державного службовця за межі відповідальності.

8.8. Посадова особа

Посадова особа – державний службовець (керівник, заступник керівника тощо), пов'язаний безпосередньо з реалізацією організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих повноважень. Ознаки посадової особи: 1) наявність психо-вольових управлінських якостей для реалізації державно-владних повноважень, які передбачають готовність особи нести відповідальність за прийняті нею рішення; 2) усвідомлення і знання об'єкта і предмета управління; 3) наявність освітньо-інформаційної підготовки. Окрему групу становлять посадові особи органів законодавчої, виконавчої, судової влад, особливістю яких, порівняно з іншими посадовими особами, є їх наділення розпорядчими повноваженнями, обов'язковими для виконання фізичними та юридичними особами, в тому числі їм не підпорядкованими.

Посада – визначена структурою і штатним розписом первинна одиниця державного органу, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень. Посада визначає, які повноваження має і може здійснювати державний службовець. Кожна країна формує власний перелік назв посад, який називається номенклатурою. В Україні встановлено сім категорій посад та п'ятнадцять рангів¹⁵⁰ державного службовця.

Штатний розпис – нормативний документ, який визначає саму структуру, її склад, чисельність осіб із зазначенням розміру їх заробітної плати

---

¹⁵⁰ Rang (нім.) – ряд.

залежно від посади. Штатний розпис відображає наявний або планований поділ праці між працівниками, описаний в посадовій інструкції, є показником: (1) ефективного використання працівників, (2) удосконалення змісту посадових інструкцій, (3) місця даної структури в системі управління.

Посадова інструкція¹⁵¹ – нормативний документ, що визначає організаційно-правове становище працівника в структурному підрозділі, а також умови його ефективної праці.

Відповідно до видів державної служби, особливо вирізняються **посадові особи публічного статусу** – державні службовці, уповноважені на реалізацію державно-владних повноважень, діяльність яких регламентується нормами публічного права. Ознаки посадової особи публічного статусу: 1) призначаються особливим способом: на основі виборів або призначення; 2) виборні посадові особи мають ознаки політичних державних службовців, а тому позначаються як політичні діячі; призначувані посадові особи мають ознаки адміністративних службовців, тому, позначаються як адміністратори або радники державної служби; 3) володіють дискреційними і розпорядчими повноваженнями. Повноваження – офіційно визначене право на певну діяльність. Повноваження не є правами й обов'язками, а скоріше право-привілеями, які має лише певна особа. Повноваження виступають обмежувальною мірою діяльності посадової особи у використанні ресурсів та розпорядчих дій. Зв'язок між різними рівнями повноважень позначається як делегування. **Делегування**¹⁵² – передача завдань і повноважень особі, яка приймає на себе відповідальність за їх виконання. Ознакою сучасного часу є позиція, згідно з якою одноосібне прийняття рішення є небезпечним явищем на підставі: 1) фізіологічних обмежувальних можливостей окремої особи; 2) сучасного спектра виконуваних завдань, які потребують спеціальних знань. Саме на цій підставі проблема повноважень є наслідком раціонального перерозподілу прав і обов'язків між державно-владними суб'єктами шляхом наділення їх відповідними повноваженнями. **Розпорядчі повноваження** – право уповноваженої особи приймати рішення, обов'язкові для виконання іншими особами. Розпорядчі повноваження тісно пов'язані з виникненням, припиненням, зміною правовідносин. **Дискреційні**¹⁵³ **повноваження** – сукупність прав і обов'язків органу державної влади, посадової особи, яка дає можливість органу державної влади або посадовій особі на свій розсуд визначати вид і зміст (повністю або частково) управлінського рішення, що приймається, або обирати на свій розсуд варіант рішення з декількох передбачених нормативно-правовими актами управлінських рішень. Дискреційні повноваження – невід'ємна частина публічної діяльності, оскільки у прийнятті рішення за конкретною справою дозволяє врахувати індивідуальні особливості, реалізувати принцип співвимірності, врахувати багатоаспектність нюансів у тій чи іншій діяльності або справі.

---

¹⁵¹ *Instructio* (лат.) – настанова.

¹⁵² *Delegatus* (лат.) – посланий.

¹⁵³ *Discretionnaire* (фр.) – залежне від особистого усвідомлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / Алексеев С. С. – М., 1998. – 712 с.
2. Алексеєнко І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти) / Алексеєнко І. В. – К., 2006. – 360 с.
3. Аллан Т. Р. Конституційна справедливість: ліберальна теорія верховенства права / Аллан Т. Р. ; пер. з англ. Р. С. Семків. – К., 2008. – 385 с.
4. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / Андерсон П. ; пер. с англ. И. Курилла. – М., 2010. – 512 с.
5. Арентт Х. Джерела тоталітаризму / Арентт Х. ; пер. з англ. В. Верлок, Д. Горчаков. – К., 2002. – 539 с.
6. Арентт Х. О насилии / Арентт Х. ; пер. с англ. Г. Дашевский. – М., 2014. – 148 с.
7. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Арон Р. ; пер. с фр. Г. И. Семёнова. – М., 1993. – 146 с.
8. Арутюнян А. А. Конституционализм: проблемы постсоветской реальности / Арутюнян А. А. – М., 2013. – 160 с.
9. Атаманчук Г. В. Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика / Атаманчук Г. В. – М., 2002. – 268 с.
10. Бабурин С. Н. Мир империй: территория государства и мировой порядок / Бабурин С. Н. – М., 2013. – 829 с.
11. Бабурин С. Н. Политика устойчивого развития и государственно-правовой процесс / Бабурин С. Н., Урсул А. Д. – М., 2010. – 557 с.
12. Барабаш Ю. Дихотомія правової, демократичної та соціальної державності – тонка грань українського конституціоналізму / Ю. Барабаш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 24–32.
13. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход / Баранов Н. А. – СПб., 2007. – 208 с.
14. Бауман З. Глобалізація: наслідки для людини і суспільства / Бауман З. ; пер. з англ. І. Андрущенко. – К., 1998. – 112 с.
15. Бек У. Влада і контрвлада у добу глобалізації / Бек У. ; пер. з англ. А. Юдін. – К., 2011. – 408 с.
16. Белорус О. Еволюція світ-системи глобалізму: стратегічні імперативи співрозвитку / Белорус О., Гаврилюк О., Зернецька О. – К., 2014. – 432 с.
17. Бернанос Ж. Свобода... Для чего? / Бернанос Ж. ; пер. с англ. К. Чекалов. – СПб., 2014. – 288 с.
18. Бистрицький Є. Проблема легітимації / Є. Бистрицький // Українська державність у ХХ сторіччі: історико-політичний аналіз. – К., 1996. – С. 318–320.
19. Бистрицький Є. Національна ідентичність і громадянське суспільство / Бистрицький Є. – К., 2015. – 451 с.
20. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / Блинов А. С. – М., 2003. – 150 с.

21. Болтански Л. Критика и обоснование справедливости / Л. Болтански, Л. Тевено ; пер. с англ. О. Ковенева. – М., 2013. – 576 с.
22. Бондаренко И. Тоталитаризм. Исторический опыт Европы XX в. / Бондаренко И., Бережная С., Кучемко Н. – К., 2013. – 192 с.
23. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії / Бортніков В. І. – Луцьк, 2007. – 520 с.
24. Ботанов О. Инавгурація: історія та сучасність / Ботанов О. – К., 2013. – 114 с.
25. Бочаров Д. О. Метафори “свідомість – це дзеркало” і “розуміння – це бачення” в юридичній гносеології / Д. О. Бочаров // Антропология права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Сьомого міжнародного “круглого столу”. – Львів, 2010. – С. 73–84.
26. Бредихин А. Л. Суверенитет как политико-правовой феномен / Бредихин А. Л. – М., 2014. – 128 с.
27. Бринчук М. Права человека и процессы глобализации современного мира / Бринчук М. – М., 2007. – 464 с.
28. Бутурлина Е. С. Население как признак государства : автореф. дисс. на соискание научной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история правовых учений” / Е. С. Бутурлина. – Краснодар, 2002. – 26 с.
29. Бялкина Т. Компетенция местного самоуправления: проблемы теории и правового регулирования / Бялкина Т. – Воронеж, 2006. – 408 с.
30. Валентей С. Развитие общества в теории социальных альтернатив / С. Валентей, Л. Нестеров. – М., 2003. – 196 с.
31. Ванюков Д. Имперские проекты / Д. Ванюков, И. Кузнецов. – М., 2010. – 416 с.
32. Васильев А. А. Монархия: идея, история и перспективы / Васильев А. А., Серегин А. В. – М., 2013. – 344 с.
33. Вертлиб Ф. О. Ответственность государств за неисполнение международных экономических обязательств / Вертлиб Ф. О. – М., 2011. – 144 с.
34. Веселовский С. Спорные территории / Веселовский С. – М., 2010. – 416 с.
35. Ветютнев Ю. Ю. Государственно-правовые закономерности (Введение в теорию) / Ветютнев Ю. Ю. ; под ред. А. Я. Рыженкова. – Элиста, 2006. – 204 с.
36. Волинець В. Понятие функций государства в правовой теории Г. Эллинека: теоретико-методологические аспекты / В. Волинець // Право України. – 2012. – № 7. – С. 118–126.
37. Вступ до теорії державно-правової організації соціальних систем / за ред. Є. Б. Кубка. – К., 1997. – 192 с.
38. Гайдар Е. Т. Власть и собственность. Смуты и институты. Государство и эволюция / Гайдар Е. Т. – СПб., 2009. – 336 с.
39. Гайдар Е. Т. Государство и эволюция. Как отделить собственность от власти и повысить благосостояние россиян / Гайдар Е. Т. – СПб., 1997. – 224 с.

40. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні : монографія / Л. Герасіна, О. Данільян, О. Дзєбань та ін. – Х. : Право, 2009. – 352 с.
41. Гиззатуллин Р. Х. Экологическая функция государства: теория и практика реализации / Гиззатуллин Р. Х. ; под ред. М. М. Бринчук. – М., 2014. – 312 с.
42. Гмирко В. П. Кримінально-судові докази: юридичне поняття чи дефініція? / В. П. Гмирко // Право України. – 2014. – № 10. – С. 26–35.
43. Гнидина Ю. А. Субъектность личности как условие развития государства и гражданского общества / Гнидина Ю. А. – М., 2010. – 180 с.
44. Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми / Говлет М., Рамшет М. – К., 2004. – 264 с.
45. Голубев С. В. Основания государственности: философский анализ / Голубев С. В. – Минск, 2001. – 182 с.
46. Гомеров И. Н. Государство и государственная власть / Гомеров И. Н. – М., 2002. – 830 с.
47. Государство в истории (к проблеме критериев государственности) / вст. ст. Д. Н. Лелюхина, Ю. В. Любимова. – М., 2000. – 344 с.
48. Гранкин И. В. Законодательные органы: перспективы развития / Гранкин И. В. – М., 2007. – 120 с.
49. Григонис Э. П. Механизм государства: теоретико-правовой аспект / Григонис Э. П. – СПб., 2000. – 430 с.
50. Грин Р. 48 законов власти / Грин Р. ; пер. с англ. Е. Мигунова. – М., 2014. – 768 с.
51. Гринюк Р. Ф. Идея правовой державы: теоретико-правовая модель і практична реалізація / Гринюк Р. Ф. – К., 2004. – 388 с.
52. Грудцына Л. Ю. Государство и гражданское общество / Грудцына Л. Ю. – М., 2010. – 320 с.
53. Гулина В. Функции местного самоуправления: институционально-правовое исследование / Гулина В. – М., 2015. – 176 с.
54. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / Гьофе О. ; пер. з англ. Л. Ситниченко. – К., 2007. – 436 с.
55. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність / Гьофе О. ; пер. з англ. Л. Ситниченко. – К., 2004. – 144 с.
56. Даль Р. Демократия и ее критики : пер. з англ. / Даль Р. ; под ред. М. В. Ильина. – М., 2003. – 576 с.
57. Даниленко Г. М. Международная защита прав человека / Даниленко Г. М. – М., 2000. – 256 с.
58. Данильєва І. Є. Принципи організації та функціонування державної служби в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / І. Є. Данильєва. – К., 2005. – 20 с.
59. Дарендорф Р. У пошуках нового устрою / Дарендорф Р. ; пер. з нім. А. Орган. – К., 2006. – 109 с.

60. Денисенко В. В. Легитимность как характеристика сущности права. Введение в теорию / Денисенко В. В. – М., 2014. – 184 с.
61. Джохадзе И. Д. Демократия после модерна / Джохадзе И. Д. – М., 2006. – 112 с.
62. Дзоло Д. Демократия и сложность: реалистический поход : пер. с англ. / Дзоло Д. – М., 2010. – 320 с.
63. Добробаба М. Б. Общая теория публичных правоотношений / Добробаба М. Б., Лупарев Е. Б., Мокина Т. В. – М., 2011. – 280 с.
64. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових учень” / С. П. Добрянський. – Одеса, 2003. – 20 с.
65. Друкер П. Ф. Эпоха разрыва: ориентиры для нашего меняющегося общества / Друкер П. Ф. ; пер. с англ. Б. Глушак. – М., 2007. – 336 с.
66. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Еллинек Г. ; вступ. ст. И. Ю. Козлихина. – СПб., 2004. – 752 с.
67. Иванников И. А. Режим оккупированной территории / Иванников И. А. – М., 2012. – 144 с.
68. Иванов В. К критике современной теории государства / Иванов В. – М., 2008. – 160 с.
69. Ившина И. Н. Создание федеративного государства: сравнительно-правовое исследование / Ившина И. Н. – М., 2014. – 328 с.
70. Империя и нация в зеркале исторической памяти / сост. Семенов А., Герасимов И., Могильнер М. – М., 2011. – 416 с.
71. Исаев И. А. Механизм государственной власти в странах Скандинавии / Исаев И. А. – М., 2004. – 398 с.
72. Исаев И. А. Нормативность и авторитарность. Пересечения идей / Исаев И. А. – М., 2014. – 432 с.
73. Камінська Н. В. Місцеве самоврядування: теоретико-історичний і порівняльно-правовий аналіз / Камінська Н. В. – К., 2010. – 232 с.
74. Канетти Э. Масса и власть / Канетти Э. ; пер. с нем. Л. Ионина. – М., 1997. – 528 с.
75. Канфора Л. Демократия. История одной идеологии / Канфора Л. ; пер. с итал. А. Миролюбова. – СПб., 2012. – 502 с.
76. Капитонов С. А. Юридический парадокс государства / Капитонов С. А. – М., 2012. – 140 с.
77. Кара-Мурза С. Демонтаж народа / Кара-Мурза С. – М., 2008. – 704 с.
78. Карташкин В. А. Права человека: международная защита в условиях глобализации / Карташкин В. А. – М., 2011. – 288 с.
79. Кашин О. Власть – монополия на насилие / Кашин О. – М., 2013. – 288 с.
80. Кельзен Г. Чисте правознавство / Кельзен Г. ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К., 2004. – 496 с.
81. Керимов А. Д. Государственная организация общественной жизнедеятельности: вопросы теории / Керимов А. Д. – М., 2014. – 192 с.

82. Керимов А. Д. Современное государство: вопросы теории / Керимов А. Д. – М., 2014. – 144 с.
83. Кирдина С. Гражданское общество. Зарубежный опыт и российская практика / Кирдина С. – М., 2011. – 348 с.
84. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і права держава: поняття та зміст / Кириченко С. О. – К., 1999. – 47 с.
85. Кириченко С. О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави / Кириченко С. О. – К., 2000. – 85 с.
86. Киссинджер Г. Мировой порядок / Киссинджер Г. ; пер. с англ. А. Милуков, В. Желнинов. – М., 2015. – 512 с.
87. Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади в правовій теорії та державно-правовій практиці / Ковальчук В. Б. – К., 2011. – 392 с.
88. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
89. Козюбра М. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 1. – С. 32–43.
90. Корнев А. В. Государство и право в контексте консервативной и либеральной идеологии: опыт ретроспективного анализа / Корнев А. В. – М., 2015. – 320 с.
91. Кочеткова Л. Н. Философский дискурс о социальном государстве / Кочеткова Л. Н. – М., 2015. – 216 с.
92. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави / Кравченко Ю. Ф. – Харків, 2003. – 406 с.
93. Кравчук І. В. Оцінювання державної політики в Україні / Кравчук І. В. – К., 2013. – 272 с.
94. Кревельд М. Расцвет и упадок государства : пер. с англ. / Кревельд М. ; под ред. Ю. Кузнецова, А. Макеева. – М., 2006. – 544 с.
95. Кремнев П. П. Распад СССР и правопреемство государств / Кремнев П. П. – М., 2012. – 192 с.
96. Кузнецова Е. Ускользающий суверенитет: статус-кво против идеологии перемен / Кузнецова Е. – М., 2013. – 240 с.
97. Кутафин О. Е. Глава государства / Кутафин О. Е. – М., 2013. – 560 с.
98. Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади / Ладиченко В. В. – К., 2007. – 407 с.
99. Ладиченко В. В. Поділ влади: теорія і практика / Ладиченко В. В. – К., 1998. – 32 с.
100. Лазарев В. М. Сущность и юридическая природа прав человека: вопросы теории / Лазарев В. М. – Волгоград, 2005. – 40 с.
101. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права. Історія політичних і правових вчень” / Ю. П. Лобода. – Одеса, 2001. – 19 с.
102. Лукашева Е. А. Мифологизация политической и правовой жизни / Лукашева Е. А. – М., 2015. – 272 с.

103. Лукашева Е. А. Права человека как фактор стратегии устойчивого развития / Лукашева Е. А. – М., 2000. – 320 с.

104. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функцій цілей у соціальних системах / Луман Н. ; пер. з англ. М. Бойченко, В. Кебуладзе. – К., 2011. – 336 с.

105. Лыков А. Ю. Мировое государство как будущее международного сообщества / Лыков А. Ю. – М., 2014. – 240 с.

106. Максимов С. Про концепт “правове суспільство” / О. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87.

107. Малишев Б. Категорія “мета” у системному та діяльнісному методах дослідження права / Б. Малишев ; за ред. І. Безклубого // Про українське право: Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – Чис. IV. – С. 334–343.

108. Мамут Л. С. Государство как публично-властным образом организованный народ / Л. С. Мамут // Журнал российского права. – 2000. – № 3. – С. 88–100.

109. Мамут Л. С. Метаморфозы восприятия государства / Л. С. Мамут // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление. – М., 1996. – С. 56–67.

110. Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении / Мамут Л. С. – М., 1998. – 46 с.

111. Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права / Л. С. Мамут // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 5–14.

112. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / Марченко М. Н. – М., 2009. – 400 с.

113. Матюхин А. А. Государство в сфере права: институциональный поход : автореф. дис. на соискание науч. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история правовых учений” / А. А. Матюхин. – М., 2001. – 58 с.

114. Менегетти А. Кризис современной демократии : пер. с итал. / Менегетти А. – М., 2007. – 292 с.

115. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади / Мере Ж. ; пер. з фр. Л. Кононовича. – Львів, 2003. – 216 с.

116. Мигачев Ю. И. Государственное управление и исполнительная власть: содержание и соотношение / Мигачев Ю. И., Попов Л. Л., Тихомиров С. В. – М., 2011. – 320 с.

117. Мироненко П. Форма правління. Політичні трансформації на зламі століть / Мироненко П. – К., 2014. – 220 с.

118. Мишель А. Идея государства / Мишель А. ; пер. с фр. П. Рождественского. – М., 2008. – 536 с.

119. Міл Д. С. Про свободу / Міл Д. С. ; пер. з англ. Є. Мірошніченко. – К., 2001 – 463 с.

120. Нарутто С. В. Территория в публичном праве / Нарутто С. В., Шугрина Е. С., Исаев И. А. – М., 2015. – 320 с.

121. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / Нозик Р. ; пер. с англ. Б. Пинскера ; под. ред. Ю. Кузнецова, А. Куряева. – М., 2008. – 424 с.
122. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Олсон М. ; пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2007. – 176 с.
123. Оборотов Ю. Дослідження цінності держави як актуальний напрям сучасного правознавства / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 1. – С. 44–51.
124. Оборотов Ю. Н. Инфляция власти и права как индикаторы слабого государства / Ю. Н. Оборотов // Наукові праці Національного університету “Одеська юридична академія”. – 2011. – Т. ІХ. – С. 89–97.
125. Оль П. А. К вопросу о понятии государственно-правового идеала / П. А. Оль // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского. Серия : Право. – 2001. – Вып. 1 (3). – С. 158–160.
126. Оніщенко Н. Правова система і держава в Україні / Оніщенко Н. – К., 2002. – 132 с.
127. Ориу М. Основы публичного права / Ориу М. – М., 2013. – 574 с.
128. Основы демократії / за ред. А. Колодій. – К., 2009. – 832 с.
129. Павликов С. Г. Власть в правовом государстве / Павликов С. Г. – М., 2014. – 192 с.
130. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Панейко Ю. – К., 2002. – 196 с.
131. Панченко П. Н. Государственно-правовые закономерности в истории и теории государства и права и уголовное право / Панченко П. Н. – М., 2014. – 520 с.
132. Пастухова Н. Б. Проблемы государственного суверенитета / Пастухова Н. Б. – М., 2006. – 288 с.
133. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння / Пасько Я. І. – К., 2008. – 210 с.
134. Петришин А. В. К вопросу об общетеоретическом понятии прав человека / А. В. Петришин ; под ред. В. Я. Тация // Проблемы законности : республик. межведом. сб. – 1997. – Вып. 32. – С. 7–19.
135. Петришин О. В. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. В. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.
136. Петришин О. В. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права. Історія політ. і правових учень” / О. В. Петришин. – Х., 1999. – 36 с.
137. Пікуля Т. О. Механізм держави (ретроспективний огляд та сучасні наукові тенденції визначення) / Т. О. Пікуля // Право і суспільство. – № 2. – 2010. – С. 9–15.
138. Погребняк С. Принцип належного управління (міжнародний та європейський досвід) / С. Погребняк // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Восьмого міжнародного “круглого столу”. – Львів, 2011. – С. 410–423.

139. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / за ред. А. І. Кудряченка. – К., 2007. – 396 с.
140. Поляков С. Б. Принцип взаимной ответственности государства и личности: понятие и пути реализации / Поляков С. Б. – М., 2011. – 296 с.
141. Поляков С. Б. Юридическая ответственность государства / Поляков С. Б. – М., 2007. – 290 с.
142. Попов С. О понятии государства [Электронный ресурс] / Попов С. – Режим доступа : http://www.berezkin.info/?page_id=146
143. Пфеффер Д. Власть / Пфеффер Д. ; пер. с англ. А. Яковенко. – М., 2011. – 274 с.
144. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 2. – С. 18–23.
145. Рабінович П. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства / П. Рабінович // Право України. – 2010. – № 1. – С. 25–31.
146. Рабінович П. Соціально-антропологічна сутність правових і державних явищ – ядро предмета загальнотеоретичної юриспруденції / П. Рабінович // Антропология права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Четвертого міжнародного “круглого столу”. – Львів, 2009. – С. 238–246.
147. Раннее государство, его альтернативы и аналоги : сборник статей / под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева. – Волгоград, 2006. – 560 с.
148. Речицкий В. Политический предмет конституции / Речицкий В. – К., 2012. – 728 с.
149. Рікер П. Право і справедливість / Рікер П. ; пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко. – К., 2002. – 216 с.
150. Родионова О. В. Социальная функция современного государства / Родионова О. В. – М., 2006. – 184 с.
151. Родионов О. В. Трансформация понятия государства и его сущности / О. В. Родионов // Вестник Ивановского государственного университета. Серия : Естественные, общественные науки. – 2008. – № 3. – С. 3–11.
152. Розанвалон П. Демократична легітимність: безсторонність, рефлексивність, наближеність / Розанвалон П. – К., 2009. – 288 с.
153. Ролз Д. Теорія справедливості / Ролз Д. ; пер. з англ. О. Мокровольського. – К., 2001. – 822 с.
154. Рудакевич М. І. Професійна етика державних службовців: теорія і практика формування в умовах демократизації державного управління / Рудакевич М. І. – Тернопіль, 2007. – 400 с.
155. Саакян К. В. Становление понятия “механизм государства” / К. В. Саакян // Правовые исследования: актуальные проблемы современной юридической науки : сб. науч. тр. – Екатеринбург, 2003. – 125 с.
156. Сачков А. Н. Судебная власть: методология правового исследования / Сачков А. Н. – М., 2013. – 216 с.

157. Свечинская Я. Имперская идеология в российской государственно-правовой мысли / Свечинская Я. – М., 2011. – 144 с.

158. Севрюков Д. Г. Еволюція соціальної держави в Західній Європі: історико-теоретичні аспекти / Севрюков Д. Г. – К., 2014. – 422 с.

159. Скакун О. Методологічний підхід і метод у порівняльному правознавстві: їхнє співвідношення / О. Скакун ; за ред. І. Безклубого // Про українське право : Часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – Чис. IV. – С. 210–219.

160. Смородинський В. Державорозуміння (вступ до наукового дослідження) / В. Смородинський // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Сьомого міжнародного “круглого столу”. – Львів, 2011. – С. 472–477.

161. Смородинський В. Проблема ідентифікації держави: класичні підходи до вирішення / В. Смородинський // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : статті учасників Восьмого міжнародного “круглого столу”. – Львів, 2013. – С. 475–487.

162. Собота К. Принцип правної держави: конституційно-правні та адміністративно-правні аспекти / Собота К. ; пер. з нім. Г. Рижков, О. Блащук, К. Татарчук ; відп. ред. О. Сироїд. – К., 2013. – 608 с.

163. Стігліц Д. Глобалізація та її тягар / Стігліц Д. ; пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2003. – 252 с.

164. Стражний А. Украинский менталитет / Стражний А. – К., 2008. – 384 с.

165. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Таманага Б. ; пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2007. – 208 с.

166. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики / Телешун С. О. – Івано-Франківськ, 2000. – 318 с.

167. Темнов Е. И. Государство / Темнов Е. И. – М., 2015. – 320 с.

168. Темнов Е. И. Теорика правительств и парламентарное правление / Темнов Е. И. – М., 2015. – 291 с.

169. Тихомиров Л. А. Монархическая государственность / Тихомиров Л. А. – М., 1998. – 672 с.

170. Тихомиров Ю. А. Теория компетенции / Тихомиров Ю. А. – М., 2001. – 354 с.

171. Тихомиров Ю. А. Государство: преемственность и новизна / Тихомиров Ю. А. – М., 2011. – 80 с.

172. Тихомиров Ю. А. Государство / Тихомиров Ю. А. – М., 2015. – 320 с.

173. Тодыка О. Ю. Народовластие в условиях глобализации / Тодыка О. Ю. – Харьков, 2005. – 336 с.

174. Тонков Е. Е. Модернизация юридических форм государственной деятельности / Тонков Е. Е. – М., 2011. – 256 с.

175. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство / Тьоніс Ф. ; пер. з англ. Н. Комарова. – К., 2005. – 259 с.

176. Фейерабендт П. Наука о свободном обществе / Фейерабендт П. ; пер. с англ. А. Никифоров. – М., 2010. – 384 с.
177. Фролова Н. А. Идеология социальной безопасности и правовая политика государства: теоретический и исторический аспект / Фролова Н. А. – М., 2007. – 144 с.
178. Фукуяма Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI в. / Фукуяма Ф. ; пер. с англ. М. Левин. – М., 2006. – 220 с.
179. Халипов В. Ф. Введение в науку о власти / Халипов В. Ф. – М., 1996. – 360 с.
180. Хардт М. Империя : пер. с англ. / М. Хардт, А. Негри ; под ред. Г. В. Каменской, М. С. Фетисова. – М., 2004. – 440 с.
181. Ховард М. М. Слабость гражданского общества в посткоммунистической Европе / Ховард М. М. ; пер. с англ. И. Е. Кокарева. – М., 2009. – 191 с.
182. Четвернин В. А. Проблемы теории права и государства : краткий курс лекций / Четвернин В. А. – М., 2007. – 308 с.
183. Чиркин В. Е. Публично-правовое образование / Чиркин В. Е. – М., 2013. – 336 с.
184. Чиркин В. Е. Сравнительное государствоведение / Чиркин В. Е. – М., 2014. – 448 с.
185. Чиркин В. Е. Юридическое лицо публичного права / Чиркин В. Е. – М., 2007. – 352 с.
186. Чиркин В. Е. Глава государства: сравнительно-правовое исследование / Чиркин В. Е. – М., 2014. – 240 с.
187. Шарп Д. От диктатуры к демократии: стратегия и тактика освобождения / Шарп Д. ; пер. с англ. Н. Козловская. – М., 2012. – 84 с.
188. Шульженко Ф. Соціально-правова держава в Україні: проблеми становлення та модернізації / Шульженко Ф. – К., 2007. – 392 с.
189. Шустров Д. Г. Прирученный Левиафан: государство как объект конституционно-правового регулирования / Шустров Д. Г. – СПб., 2014. – 434 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

С. П. Мороз

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Навчальний посібник

Редактори: Т. П. Дерев'янка, А. П. Самойленко, О. О. Смирнова,
І. В. Орищій, О. О. Іщенко, Л. І. Богун, А. О. Вороніна

**Підписано до друку 21.01.2016. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 7,44. Облік.-вид. арк. 6,61. Тираж 100 прим.
Замовлення № 713.**

**Дніпропетровськ: Університет митної справи та фінансів (свідоцтво
про видавничу діяльність ДК № 5022 від 14.12.2015 р.).
49000, м. Дніпропетровськ, вул. Держинського, 4/2.**